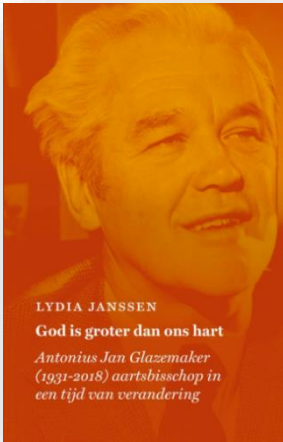

Geestelijk leiderschap

Perspectief

Foto cover: Lydia Janssen,
God is groter dan ons hart.
Antonius Jan Glazemaker
(1931-2018) aartsbisschop in
een tijd van verandering.
Utrecht, KokBoekencentrum
Uitgevers, 2020, 452p. + een
fotokatern van 16p.

Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief wordt uitgegeven door de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

Inhoud

Redactioneel	1
De bisschop als leider:	4
<i>Annemarie Foppen, MA MSc</i>	
Inleiding	4
1. Het klassieke perspectief.....	6
2. Een contextueel perspectief.....	7
3. Identiteitsperspectief.....	8
Leiders als sacramentele wegwijzers	12
<i>Dr. Karim Schelkens</i>	
Oecumenisch verder denken over ambt en leiderschap	17
<i>Dr.. Eleonora Hof</i>	
1. Veranderingsprocessen en leiderschap	17
2. Het belang van een open omgang met traditie.....	17
3. Vieren van de liturgie	18
4. Verandering is verankerd in de basis/het grondvlak van de kerk.....	19
5. Kanttekening: de prijs van eenheid	20
6. Existentieel leiding geven	21
Katholiek leiderschap in een tijd van transitie	24
<i>Mgr. dr. Gerard de Korte</i>	
Inleiding	24
1. Ontwikkelingen in Nederland	25
2. Oecumenische openheid.....	25
3. Eigen wegen.....	26
4. Nabije toekomst	27

Visionair leiderschap	29
<i>Prof. dr. Peter-Ben Smit</i>	
1. Inleiding: een valkuil en een visie	29
2. Ambt vanuit en voor de kerk: oud-katholieke accenten.....	31
3. Oecumenische en maatschappelijke context	32
4. Slot	34
Het vuur brandend houden	36
<i>Em. prof. dr. Jan Jacobs</i>	
Architect van de mondiale katholieke oecumene	40
1. Drie Utrechtse kerkleiders bijgezet in de geschiedenis.....	41
2. De Willebrands-biografie van Karim Schelkens	44
3. Het Utrechtse intermezzo.....	46
4. Een leven in de mondiale katholieke oecumene	48
Personalia	51
Colofon	53

Redactioneel

In 2020 verscheen de biografie "God is groter dan ons hart" van Lydia Janssen over het leven van de oud-katholieke aartsbisschop Antonius Jan Glazemaker (1931-2018) met als ondertitel: "aartsbisschop in een tijd van verandering". In de biografie wordt de rol van aartsbisschop Glazemaker in het veranderingsproces zorgvuldig onderzocht en beschreven. Glazemaker stond zelf open voor veranderingen, maar was zich tegelijkertijd zeer bewust van zijn verantwoordelijkheid, nationaal en internationaal, voor de eenheid van de Kerk.

Op 15 september 2021 organiseerden de Oud-Katholieke Kerk en het Oud-Katholiek Seminarium in de Bergkerk in Amersfoort een oecumenisch symposium onder het motto "Geestelijk leiderschap als gedeelde verantwoordelijkheid". In dit nummer van Perspectief publiceren we de teksten van dit symposium aangevuld met enkele andere passende bijdragen.

Annemarie Foppen zoomt in op het geestelijk leiderschap van aartsbisschop Glazemaker vanuit een godsdienstpsychologisch perspectief. Ze maakt daarbij onderscheid tussen een klassiek, een contextueel en een identiteitsperspectief. Aan de hand van deze drie perspectieven schetst Foppen het profiel van Glazemakers leiderschap: stabiel, uit op dialoog en verbinding, geduldig, democratisch, gericht op versterking van oud-katholieke groepsidentiteit.

In zijn reactie op de bijdrage van Annemarie Foppen stelt Karim Schelkens dat een godsdienstpsychologische benadering van Glazemakers kerkelijk leiderschap boeiende inzichten oplevert, maar kernkwaliteiten van het kerkelijk leiderschap zoals spiritualiteit en sacramentaliteit buiten beschouwing laat. Schelkens ziet wat de aandacht voor

spiritualiteit en sacramentaliteit betreft een grote verwantschap tussen aartsbisschop Glazemaker en kardinaal Willebrands.

Eleonora Hoof gaat in op de rol die aartsbisschop Glazemaker in het proces van verandering en vernieuwing gespeeld heeft. Daarbij waren drie punten van bijzonder belang: een open omgang met de traditie, het vieren van de liturgie en de verhouding tot de basis. Volgens Hof is het proces van verandering hiermee niet afgerond. De vragen rondom klimaat, racisme, gender vragen om een vorm van existentieel leiderschap dat interne verhoudingen op scherp kan zetten.

De rooms-katholieke bisschop Gerard de Korte beschrijft in zijn historische bijdrage de grote veranderingen waar de Rooms-Katholieke Kerk in de 20^e eeuw doorheen is gegaan. Dankzij het Concilie ontstond er ruimte voor nieuwe verhouding tot de Oud-Katholieke Kerk. Respect en vriendschap tekenden de verhouding tussen de aartsbisschoppen van Utrecht. Na de jaren zestig gingen de wegen van de Oud-Katholieke Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk uiteen. De Oud-Katholieke Kerk koos voor vernieuwing en verandering, de Rooms-Katholieke Kerk voor behoud van het overgeleverde erfgoed.

In een terugblik op de bijdragen aan het symposium tracht Peter-Ben Smit door te dringen tot de kern van het visionair leiderschap van aartsbisschop Glazemaker. Daarbij gaat het niet zozeer om het ontwikkelen van een profetische visie of rol, maar om de wijze waarop hij zijn *ambt* van bisschop beleefde en belichaamde. Het hoort volgens Smit nadrukkelijk bij de episcopale verantwoordelijkheid om processen van besluitvorming toe te laten, te coördineren en tot een slot te laten komen dat de kerk zowel vernieuwt als bijeenhoudt.

De twee laatste bijdragen zijn van kerkhistoricus Jan Jacobs. In de eerste bijdrage "Het vuur brandend houden" recenseert Jacobs de biografie van Lydia Janssen. Op basis van eigen onderzoek vult hij enkele details aan over de eerste contacten tussen Glazemaker en Willebrands die al dateren van 1960.

De tweede bijdrage is geschreven naar aanleiding van de publicatie van de biografie van Karim Schelkens over kardinaal Willebrands die eveneens in 2020 verscheen. In dit artikel wordt de biografie over kardinaal Willebrands gespiegeld tegen de achtergrond van de eerder verschenen biografieën over kardinaal De Jong, kardinaal Alfrink en kardinaal Simonis.

Zo levert dit nummer van Perspectief heel wat stof tot nadenken over de kracht en last van geestelijk leiderschap in tijden van verandering.

Geert van Dartel
Hoofdredacteur

De bisschop als leider:

Op zoek naar een karakteristiek van leiderschap¹

Annemarie Foppen, MA MSc

Inleiding

In mijn onderzoek bestudeer ik religieus leiderschap of geestelijk leiderschap vanuit een godsdienstpsychologisch perspectief. Een centrale vraag in mijn onderzoek is de vraag naar effectiviteit: wat is goed leiderschap? Een spannende vraag in de context van geloof en zingeving, want wanneer ben je nu eigenlijk succesvol als leider van een geloofsgemeenschap? Kun je daar überhaupt wel over spreken in een geloofscontext of is dit typische seculiere taal die beter in het bedrijfsleven past? Toch blijkt

het een belangrijke vraag voor onderwijsinstellingen, geloofsgemeenschappen en geestelijk leiders zelf.

De vraag naar effectief of succesvol leiderschap lees ik ook terug in de biografie van Glazemaker.² Sterker gesteld: hadden we hier vandaag bij elkaar gezeten als Glazemaker geen goede leider was geweest? De vraag naar succesvol leiderschap vormt, zoals ik het lees, de aanleiding voor het schrijven van deze biografie. Een interesse in de rol van Glazemaker in het zo harmonieus verlopen van een aantal grote veranderingen in de Oud-Katholieke Kerk, zoals de omgang met gescheiden mensen, homoseksualiteit en de positie van vrouwen met de hypothese dat Glazemaker van invloed is geweest op het soepele verloop van deze veranderingen.

In de eerste hoofdstukken wordt de achtergrond van de Oud-Katholieke Kerk geschetst en de eerste jaren van het leven van Glazemaker. Vervolgens lezen we stapje voor stapje over de verschillende fases van zijn loopbaan om ons daarna te verdiepen in een aantal van de grote thema's die speelden in de jaren 80 en 90. Een tweeledig antwoord op de centrale vraag in het boek wordt tenslotte geformuleerd in de epiloog, namelijk hoe het

komt dat de besluitvorming in de Oud-Katholieke Kerk in de jaren tachtig en negentig vrij rustig en zonder noemenswaardige polarisatie is verlopen. Als eerste wordt gewezen op het episcopaal-synodaal karakter van de Oud-Katholieke Kerk en daarnaast wordt geconcludeerd dat de bestuursstijl van Glazemaker een belangrijke rol heeft gespeeld. Ik zou deze conclusie graag verder verdiepen met behulp van een aantal recente psychologische perspectieven op leiderschap.

Leiderschap wordt in leiderschapsstudies veelal gedefinieerd met de woorden van organisatiepsycholoog Gary Yukl.³ Hij beschrijft leiderschap als het proces van het beïnvloeden van anderen, zodat er overeenstemming ontstaat over wat er gedaan moet worden en op welke manier én als een proces van faciliteren van individuele en groepsinitiatieven om gezamenlijke doelen te bereiken. Deze definitie van leiderschap onderstreept een aantal belangrijke kenmerken van leiderschap, namelijk dat leiderschap als proces moet worden gezien en niet zo zeer als een eigenschap. Daarbij is leiderschap niet het werk van één iemand, maar iets wat samen gedaan wordt met anderen. Deze definitie geeft vervolgens aan dat we leiderschap niet moeten zoeken in het specifieke handelen van een leider maar in hoe een leider anderen weet aan te moedigen om in beweging te komen. Tenslotte wordt leiderschap vanuit deze definitie hoofdzakelijk gezien als een proces van beïnvloeding. Het overhalen van anderen om te doen wat er van ze gevraagd wordt. Het gaat hier dus specifiek over overtuigen en niet over domineren.

In de epiloog roept Janssen de vraag op of Glazemaker wel toe kwam aan het inhoudelijk leiding geven aan de kerk, omdat hij zo nadrukkelijk inzet op dialoog en op het delen van leiderschap. Ik denk dat we op basis van de bovenstaande definitie van leiderschap kunnen stellen dat dit juist precies is wat leiderschap inhoudt, namelijk invloed uitoefenen op anderen om hen te motiveren zich in te zetten voor het gezamenlijke belang. Je zou misschien wel kunnen stellen dat Glazemaker niet voor de groep uitliep, maar een leider mag je hem zeker noemen.

Terug naar een aantal recente psychologische perspectieven op leiderschap. Terwijl men al sinds mensenheugenis gefascineerd is door leiderschap, zijn leiderschapsstudies en managementstudies pas serieus op gang gekomen aan het begin van de 20^e eeuw. Ik wil graag een kort overzicht geven van de belangrijkste ontwikkelingen in de studie naar

leiderschap en eindigen bij een nieuw perspectief dat naar mijn mening behulpzaam is voor het nadenken over leiderschap in een geloofscontext.

Voor dit overzicht maak ik gebruik van het werk van Haslam, Reicher en Platow.⁴ Zij onderscheiden drie belangrijke onderzoeksperspectieven in het vakgebied, namelijk:

1. Een *klassiek perspectief* op leiderschap waarin leiderschap voornamelijk wordt gezien als een karaktereigenschap;
2. Een *contextueel perspectief* waarin leiderschap afhankelijk is van sociale en of organisatiekenmerken die effectief leiderschap ofwel faciliteren of begrenzen;
3. En tenslotte een *identiteitsperspectief* dat leiderschap ziet als een relationeel proces dat zich centreert rondom een gedeelde groepsidentiteit.

1. Het klassieke perspectief

Het klassieke perspectief op leiderschap wordt gekenmerkt door een individuele kijk op leiderschap. Leiderschap studies in het eerste deel van de 20^e eeuw focussen zich op de 'Great Man' en 'Trait theories'. De 'Great Man theory' gaat er vanuit dat bepaalde mensen, voornamelijk mannen, geboren worden om te leiden. Grote leiders hebben kwaliteiten die hen onderscheiden van anderen en ze geschikt maken voor leiderschapsverantwoordelijkheden. Leiders zijn niet zomaar normale mensen, maar eerder goddelijk te noemen. De trait theories hebben een vergelijkbaar uitgangspunt: sommige mensen bezitten bepaalde bijzondere kwaliteiten of eigenschappen die hen uitermate geschikt maken als leider. Voorbeelden hiervan zijn: daadkracht en doorzettingsvermogen, ondernemingszin, zelfvertrouwen, en initiatiefrijke in sociale situaties. In deze periode werd ook het begrip charisma geïntroduceerd met betrekking tot leiderschap. Hoewel het woord verschillende vertalingen kent, wordt er in de leiderschapsstudies vooral nadruk gelegd op de goddelijke of exceptionele gave om mensen te begrijpen en te beïnvloeden. Een andere kwaliteit waar veel aandacht voor is binnen het klassieke perspectief is intelligentie. Verschillende onderzoeken laten zien dat intelligentie één van de beste voorspellers is voor effectief leiderschap en dan met name hoe intelligent een leider wordt gevonden door volgers.

Ook is er speciale aandacht voor verschillende soorten van intelligentie, waar met name creatieve en emotionele intelligentie een belangrijke rol spelen in succesvol leiderschap.

Vanuit het klassieke perspectief op leiderschap is er een aantal dingen te zeggen over het leiderschap van Glazemaker. Ik sluit hierbij aan bij de observaties gemaakt in zijn biografie. Ten eerste lijkt Glazemaker een behoorlijke dosis emotionele intelligentie te hebben gehad. Hij weet sociale situaties goed aan te voelen en is sensitief voor de relationele verhoudingen. Ook lijkt hij ruimte te maken voor zelfreflectie. Hoewel men hem typeert als bewogen met aanstekelijke vreugde en humor, is hij denk ik niet charismatisch te noemen. Zo noemt het collegiaal bestuur en bisschoppelijk bureau hem bijvoorbeeld niet bevlogen. Terugkerende persoonlijkheidskenmerken en leiderschapskwaliteiten van Glazemaker zijn: stabiel, verbindend, persoonlijke betrokkenheid en open.

2. Een contextueel perspectief

Hoewel het klassieke perspectief op leiderschap waardevolle inzichten biedt in wat leiderschap betekent, vertelt het nog weinig over de onderliggende processen. Waarom zijn bepaalde kwaliteiten van belang en op welke manier dragen ze bij aan het in beweging zetten van volgers? Om zulk soort vragen te kunnen beantwoorden, moest men in het leiderschapsonderzoek voorbij de leider als individu gaan kijken. Hierdoor ontstond er aandacht voor de specifieke context waarin leiderschap plaatsvindt, het contextueel perspectief. Een leider moet afgestemd zijn op de omstandigheden en behoeften van de specifieke groep die hij of zij leidt om succesvol te zijn. Het idee dat een persoon met de juiste kwaliteiten en eigenschappen een geschikt leider zou kunnen zijn in elke situatie werd verworpen. Twee bekende voorbeelden van situationeel leiderschap waarbij het perspectief van de volgers in het bijzonder centraal staat zijn: transactioneel en transformationeel leiderschap. Waar transactionele leiders vooral een beroep doen op het eigen belang van en de persoonlijke voordelen voor hun groepsleden, doen transformationele leiders een beroep op de morele waarden van hun volgers om het belang van hun bijdrage te benadrukken. Transformationele leiders zijn vaak geliefde en inspirerende leiders.

Vanuit een contextueel perspectief op leiderschap zou je de leiderschapsstijl van Glazemaker kunnen typeren als participierend of democratisch leiderschap, een leiderschapsstijl waarin de leider grote belangstelling toont voor volgers, goed luistert naar hun ideeën en hen betreft bij de besluitvorming. Glazemaker hecht grote waarde aan de inbreng van andere geestelijken en leken en betreft hen continu bij de besluitvormingsprocessen, bijvoorbeeld rondom het inzegenen van een tweede huwelijk. Ook zijn er uitgangspunten te herkennen van dienend leiderschap in de bestuursstijl van Glazemaker, zoals luisteren, empathie, en sensitiviteit tegenover volgers en het bouwen aan een gemeenschap. De aandacht voor het relationele en de inbreng van gelovigen zijn kenmerkend voor Glazemakers' handelen.

3. Identiteitsperspectief

Een element dat nog vaak over het hoofd wordt gezien in het nadenken over leiderschap is de groep. Leaders geven nooit leiding in het luchtledige, maar zijn altijd leaders van een specifieke groep of organisatie, bijvoorbeeld van een land of een politieke partij. Ook volgers zijn aan hun kant onderdeel van een gezamenlijke groep. Leaders en volgers zijn dus aan elkaar verbonden niet door hun individualiteit, maar doordat ze onderdeel zijn van een gemeenschappelijke groep. Het idee dat leiderschap is verbonden met de dynamiek van de groep en het beeld dat mensen van zichzelf hebben als groepsleden staat centraal binnen het concept van sociale identiteit dat de basis vormt van het identiteitsperspectief op leiderschap. Sociale identiteit is dat deel van iemands identiteit dat hij of zij haalt uit de groepen waartoe h/zij behoort. Sommige van deze groepen zijn van grote betekenis voor hoe we naar onszelf kijken en hoe we naar onszelf refereren. We voelen ons bijvoorbeeld Nederlander, gelovige, of oud-katholiek. Aandacht voor identiteit in ons nadenken over geestelijk leiderschap is enorm belangrijk. Geloofsgemeenschappen zijn namelijk sociale groepen die vaak een centraal onderdeel vormen van iemands individuele identiteit. Religieuze groepen bieden mensen een specifieke kijk op de wereld, een gevoel van saamhorigheid en normen en waarden om naar te leven.

Op basis van de inzichten rond sociale identiteit is leiderschap effectief te noemen als zij de sociale identiteit van de groep en de groepsleden weet te construeren, te versterken en te sturen. In hun boek *The New Psychology of Leadership* formuleren Haslam, Reicher

en Platow twee uitgangspunten voor succesvol identiteitsleiderschap.⁵ Ten eerste stellen ze dat de groepsidentiteit bepaalt hoe een leider moet handelen en ten tweede hebben leiders een actieve rol in het vormen en definiëren van de identiteit voor hun groep. Het eerste uitgangspunt betekent dat goed leiderschap pas mogelijk is als een leider representatief is voor de identiteit van de groep. Een representatieve leider vertoont of vertegenwoordigt de groepswaarden, attitudes en gedragingen. Leiders worden ook verwacht om op te komen voor het collectieve belang, met name tegenover andere groepen. Het tweede uitgangspunt stelt dat effectieve leiders niet alleen de bestaande identiteit representeren, maar ook actief investeren in het creëren en blijven ontwikkelen van de groepsidentiteit op basis van hun eigen ideeën en visies.

Als we vanuit een identiteitsperspectief kijken naar de leiderschapstijl van Glazemaker valt op dat een aantal zaken die kenmerkend zijn voor de Oud-Katholieke Kerk, zoals de verzorgde liturgie, de open houding, het accent op persoonlijke gewetensvorming, en de episcopaal-synodale bestuursstructuur nauw aansluiten bij de persoonlijke voorkeuren en karakteristieken van Glazemakers' bestuursstijl. Als Glazemaker in de pen klom schreef hij over kwesties die de liturgie aangingen of wilde hij de inbreng van leken vergroten. Ook had Glazemaker een open houding tegenover andere geloofsgemeenschappen en wat betreft inhoudelijke geloofskwesties. Daarnaast trad hij niet op de voorgrond met zijn eigen ideeën of overtuigingen, maar wilde hij vooral het nadenken van anderen stimuleren. Glazemaker stond als leider precies voor de zaken die de kern vormen van de oud-katholieke identiteit en dat maakte zijn leiderschap denk ik zo effectief. Ik ben niet de enige die dit opmerkt. Gert van Klinken doet in zijn review van het boek een vergelijkbare observatie als hij zegt:

“Glazemaker wilde een eigentijdse bisschop zijn: in dialoog met anderen, bereid tot overleg over de beslissingen, maar zonder de touwtjes uit handen te geven. Janssen karakteriseert deze stijl als ‘inhoudelijk leiderschap door regie’. Uiteraard roept dat de vraag op of het hier gaat om persoonlijke voorkeuren of om een doorwerking van die herfstdag in 1724, toen Cornelis Steenhoven in Amsterdam gewijd werd tot bisschop.”⁶

Aangezien Glazemakers' persoonlijke overtuigingen en idealen zo dicht tegen de groepsidentiteit aanlagen, lukte het hem waarschijnlijk goed om in een periode van grote

veranderingen steeds weer het groepsbelang te vertegenwoordigen en mensen rondom een gezamenlijke identiteit bij elkaar te houden. Glazemaker won hier waarschijnlijk ook vertrouwen mee en daarmee ruimte van de oud-katholieke gemeenschap, omdat men hem zag als 'een van ons': als vertegenwoordiger van de waarden en overtuigingen die voor hen van collectief belang waren.

Hoewel Glazemaker uitblinkt in zijn rol als vertegenwoordiger van de groepsidentiteit, lijkt het tweede uitgangspunt voor effectief identiteitsleiderschap in zijn bestuursstijl minder aandacht te krijgen, namelijk het actief construeren van de groepsidentiteit. Ik vind weinig voorbeelden van situaties waarin Glazemaker op de groep vooruit loopt en op basis van zijn ideeën en visies de groepsidentiteit sturend vormt. Dit is mijns inziens een gemiste kans, omdat we juist zien dat wanneer men een leider vertrouwt als vertegenwoordiger van de groep, hij of zij meer ruimte krijgt om veranderingen door te voeren. Er is minder argwaan omdat het handelen van de leider wordt geïnterpreteerd als bevorderlijk voor de groep. Het is dus waarschijnlijk dat Glazemaker zonder al te veel problemen zijn plannen en dromen had kunnen waarmaken. Toch is hij terughoudend in het doen van persoonlijke uitspraken en treedt hij niet naar voren als visionair leider. Hij laat het initiatief liever bij anderen, bijvoorbeeld bij de vrouwenbond of de synode. Illustratief is zijn opstelling in de ontwikkelingen omtrent het inzegenen van homoseksuele relaties en het wijden van vrouwen tot priester. Hoewel Glazemaker zich positief uitspreekt over beide ontwikkelingen, richt hij zich op de onderlinge verhoudingen en neemt hij niet het voortouw in de discussies en meningsvorming. Misschien was er meer tijd nodig voor overdenking, maar wellicht had een sturende leider in dit geval ook voor een snellere beslissing kunnen zorgen. Samengevat lag Glazemaker's kracht eerder bij de dialoog en bij het verstevigen van de bestaande identiteit. Een aanpak die desalniettemin veel goeds lijkt te hebben gebracht.

---

¹ Bijdrage geschreven voor het symposium: 'geestelijk leiderschap als gedeelde verantwoordelijkheid'.

² Janssen, L. (2020). *God is groter dan ons hart*. Antonius Jan Glazemaker (1931-2018) aartsbisschop in een tijd van verandering. KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht.

³ Yukl, G. (2006). *Leadership in organizations* (6th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson-Prentice Hall (eigen vertaling).

---

⁴ Haslam, S. A., Reicher, S. D., & Platow, M. J. (2015). Leadership: Theory and practice. In Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (Eds.), *APA handbook of personality and social psychology, Vol. 2: Group processes*. American Psychological Association, pp. 67-94.

⁵ Haslam, S. A., Reicher, S. D., & Platow, M. J. (2020). *The new psychology of leadership: Identity, influence and power*. Routledge.

⁶ Van Klinken, G. (2021) Review van het boek *God is groter dan ons hart. Antonius Jan Glazemaker (1931-2018) aartsbisschop in een tijd van verandering*, door L. Janssen. *DNK: Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, 44(94), 91-92.

Leiders als sacramentale wegwijzers

Dr. Karim Schelkens

Mij werd gevraagd een 'respons' te leveren bij de toespraak van Anne-Marie Foppen. Dat is eervol, maar alvorens dat te doen, wil ik Lydia Janssen alle lof toezwaaien voor het biografisch werk over bisschop Glazemaker. Ongeveer gelijktijdig met haar arbeid bereidde ik een biografie over de Nederlandse kardinaal Willebrands, voor, en ik kan me voorstellen hoezeer het opzoekwerk en het spitten in het leven en denken van een gebiografeerde de kieren in het eigen hoofd vullen. Ik meld dit ook omdat onze beide gebiografeerden een bijzondere band deelden. Voor een korte periode, in de jaren 1982 en 1983, droegen Glazemaker en

Willebrands gelijktijdig de mijters als Utrechts aartsbisschop. De beide boeken getuigen ervan hoe ze elkaar en elkaars kerken in woelige oecumenische tijden leerden waarderen en ondersteunen. Sinds de eerste contacten met Andreas Rinkel was Willebrands in de weer om de afstand tussen de Gertrudiskathedraal en de Catharijnekathedraal, te voet vlakbij maar historisch mijlenver verwijderd, in het midden van vorige eeuw, te verkleinen. In de jaren tachtig werd dat moeilijk. Het pioniersenthousiasme van de jaren zestig was bekoeld, en institutionele obstakels werden allengs groter. Een reeks initiatieven die de beide aartsbisschoppen – bouwend op de overeenkomst van Zürich - voor ogen hadden, onder meer een verhoopte pastorale samenwerking tussen priesters van de Rooms-Katholieke en Oud-Katholieke Kerken in Nederland, liep stuk op Romeinse reserves en zelfs wantrouwen. Dat stond de vriendschap en persoonlijke dialoog, de basis voor iedere oecumenische toenadering, niet in de weg en in 1996 ontving Willebrands uit Glazemakers handen het Sint-Maartenskruis. Dank dus, voor deze mooie biografie. Naast het eerder verschenen portret van die andere grote Nederlandse oecumenicus, Willem Adolf Visser 't Hooft, wordt zo langzaam, op grond van bronnenonderzoek, een mooi oecumenisch-

biografisch spectrum zichtbaar, dat vandaag onverminderd tot inspiratie kan dienen voor de diverse gemeenschappen in kerkelijk Nederland.

Dat punt, gemeenschap én bronnen, leidt me weer naar de boeiende reflectie van Anne-Marie Foppen over Glazemakers leiderschap, en naar de kwestie van levensbeschouwelijke identiteit. De benadering van kerkelijk leiderschap door de bril van organisatiepsychologische theorievorming is zonder meer boeiend. Zij leverde vergezichten op die Glazemakers persoon overstijgen, en ze leverde vragen en gedachten op die ik als respondent graag neerleg – niet als kritiek, wel als aanvullend perspectief. De drievoudige typologie over klassiek, contextueel en groepsidentiteitsgebonden leiderschap overpeinzend, kwam ik als vanzelf weer bij de voormelde biografieën van de Utrechtse aartsbisschoppen uit, en met name bij een begrippencluster dat in beide levensverhalen op de voorgrond stond, en dat ik aan de analyse van religieus leiderschap wil toevoegen als iets fundamenteels-: ‘spiritualiteit’ en ‘sacramentaliteit’.

Dàt deze twee in een psychologische analyse niet voorkomen is de logica zelve, het is tegelijk tekenend voor de gecompartmenteerde ontwikkeling die de reflectie op het levensbeschouwelijke heeft doorgemaakt in een verregaand gesecculariseerde context. De relocatie van het zingevingsdenken naar pakweg sociologische, psychologische en filosofische terreinen heeft het exacte tegendeel meegebracht van wat de oude filologen in Alexandrië het *vitium surreptionis* noemden: het mee onder doorschuiven van een teveel aan begrippen en betekenislagen naar een ander gebied. Onze actuele verschuiving gaat gepaard met een achterlaten van begrippen, en die breng ik daarom graag weer in het debat. Om twee redenen: heel particulier denk ik dat het ‘leiderschap’ van figuren als Glazemaker, en ja ook Willebrands (een man die net in deze jaren overweeg zijn kardinaalstiel in te leveren om zich terug te trekken in een oecumenisch oratorium) niet te duiden valt zonder in te treden in de manier waarop ze hun eigen functioneren beschouwden. In bredere zin lijdt een reflectie die religieus leiderschap depriveert van spiritualiteit (en met name de sacramentele voeding daarvan) tot ontworteling. Omdat religies, geloofsgemeenschappen, kerken in de regel een zelfperceptie handhaven die *wezen*-lijk verschilt van ‘andere’ organisaties. Dat is geen detail, het handelen vanuit een spirituele bewogenheid en in de christelijke kerken, vanuit een sacramentele grond, bepaalt de essentie van de groepsidentiteit, of we nu de Rooms- of de Oud-Katholieke Kerk toebehoren, de

Protestantse of Orthodoxe Kerken. Het bindmiddel van een geloofsgemeenschap is niet in de eerste plaats de organisatiestructuur, of een gemeenschappelijk doel dat in de statuten van de vereniging, de club of de NGO ligt ... Dat alles hebben de kerken natuurlijk, maar, om Willebrands even te citeren: naast die horizontale dimensie is de band tussen leden van de kerk sacramenteel, hij ontglijdt in zekere zin aan onze handen. Precies datzelfde aanvoelen las ik bij Glazemaker, die de gemeenschap 'een vindplaats van een geest die over grenzen heen leeft noemt'.

Op het gevaar af erg ouderwets te klinken, hier komt het lastige maar onontbeerlijke woord *genade* om de hoek kijken, een term die nogal vaak uit de mond van de Utrechtse aartsbisschoppen klonk en hun leiderschapsbegrip een zekere 'radicaliteit' gaf – in de etymologische zin van 'radices', wortels. Die radicaliteit was nodig om de valkuilen van reductieve visies te vermijden, die ons in de recente geschiedenis parten spelen. Ik verklaar me nader aan de hand van twee voorbeelden. Enerzijds het inklemmen van geestelijk leiderschap in termen van 'moreel' leiderschap, anderzijds (in het licht van het actuele synodale proces in de rooms-katholieke wereld) de omgang met een term ALS medeverantwoordelijkheid en leiderschap in een synodaal en collegiaal verband.

Erst die Moral. Treffend bij de lectuur van Glazemakers levensverhaal was zijn niet aflatende aandacht voor liturgie en spiritualiteit, net in een tijd van voor de kerken uitdagende morele hangijzers als de euthanasiedebatten of vraagstukken omtrent de verbintenissen tussen koppels van dezelfde sekse. Wat de biografie, misschien onbedoeld, laat aanvoelen is de groeiende verleiding om kerkelijk leiderschap primair te profileren als moreel leiderschap, iets wat door moderne historici steeds vaker wordt omschreven als de valkuil van de vereenzelviging met de liberale verlichtingsagenda. Hiermee is niét gezegd dat religieuze leiders zich moeten distantiëren van de verworvenheden van de Verlichting, noch dat ze niets over het morele veld te vertellen hebben. Waar het om gaat is de vaststelling van een historische paradox: ondanks soms massale kritiek op de eenzijdigheden van het verlichtingsdenken kregen westerse kerkleiders de voorbije twee eeuwen in toenemende mate die rol aangemeten waartoe denkers als Kant (religie binnen de grenzen van de praktische rede) of Locke (Religie raakt enkel het private, innerlijke domein van het menselijk bestaan) hen terugdrongen. In een seculariserend landschap dat religie tot een zaak van het individu en de moraal maakte ging kerkelijk leiderschap zich toeleggen op vaak

hogelijk gedetailleerde kwesties van individuele ethiek. De prediking, zelfs op termijn de godsdiensthandboeken, ging steeds vaker uitsluitend over moraal (Christus werd een 'moreel voorbeeld' met alle gevaren voor het navolgingsideaal), steeds minder over het menselijke ingebed zijn in een overstijgende levensbron, en al helemaal niet over genade. Het gevaar van deze versmalling is een religieus leiderschap dat niet vanuit bronnen spreekt, maar vanuit de vrees voor een toekomstig hypothetisch exces: wat als ... De biografie van Glazemaker is op dit punt een eye-opener: een geestelijk leiderschap dat blijft achterom kijken, en zich aan bronnen en sacramenten blijft toevertrouwen is sterker en authentieker.

Rest me nog dat andere punt, de titel van de bijeenkomst rond de biografie: geestelijk leiderschap als 'gedeelde verantwoordelijkheid'. Voor een rooms-katholiek historicus was de lectuur van Glazemakers biografie boeiend, voor een Belgisch historicus roept het woordpaar reminiscenties op aan de Brusselse kardinaal L.J. Suenens, die consistent over 'co-responsabilité' sprak om een synodaal en collegiaal kerkbestuur te bevorderen. Dat leidde aan het eind jaren zestig tot enige frictie, maar nu op dit ogenblik een synode in voorbereiding is over synodaal bestuur, wordt Suenens' verhaal onvoltooid verleden tijd. Het Romeinse reflectieproces plukt vandaag vruchten uit de synodale ervaring van de niet-roomse kerken, en (aansluitend bij mijn openingswoorden) het putten uit 'oude bronnen'. Dat is wat het Tweede Vaticaans Concilie toen het, tot vreugde van aartsbisschop Rinkel, de gedachte formuleerde van een minder centraal leiderschap. Die herbronning is des te meer interessant hier omdat ze naar de kern van kerkelijk leiderschap terugverwijst. De keuze voor minder centralisme was onlosmakelijk verbonden met een keuze voor minder accentuering van het 'structurele en organisatorische' element van de kerk. Het accent verschoof van recht en regels naar mysterie en genade.

De term 'sacramenteel participatie denken' zou allicht passen hier. En zo komt andermaal het woord genade binnen, dan nu waar het over leiderschap gaat. Mede-verantwoordelijk leiderschap staat niet los van het sacramentele genadeleven, precies omwille van de gedachte dat de gemeenschap niet alleen een club is, een organisatiestructuur. Alles wel beschouwd is het – in de woorden van Glazemaker en Willebrands – de gemeenschap van gedoopten (voor de goede orde: de groep gedoopten is ruimer dan de aanwezigen in de zondagsliturgie, wat voor kerkelijk leiderschap geen detail lijkt). Sta me toe die

sacramentele klemtoon nog even aan te houden. In het Vaticaans concilie leidde het tot aandacht voor het algemeen priesterschap van de gelovigen, en wat het ambt betreft tot een herstel van de praktijk van gehuwde en gewijde diakens. Om dan weer bij de bisschoppen te belanden, daarover klonk het in *Lumen Gentium* 22 dat iedere bisschop in het universele leiderschap deelneemt 'vi consecrationis': participatie krachtens een sacrament dus, eerder dan op grond van een juridische of organisatorische aanstelling. De twee Utrechtse aartsbisschoppen kenden dit debat, wisten dat geestelijk leiderschap iets 'anders' is, in zekere zin iets 'excentrieks'. Ook dat weer in de etymologische zin: als het goed is, is leiderschap een wegwijzer naar wat 'buiten het eigen centrum' ligt, buiten zichzelf. Het doet denken aan de echo in Glazemakers woorden uit 1982: of hij nu sprak over de kerk, haar gelovigen, haar leiders, keer op keer herhaalde hij dat ze slechts 'vindplaatsen' zijn.

Oecumenisch verder denken over ambt en leiderschap

Dr. Eleonora Hof

1. Veranderingsprocessen en leiderschap

De biografie "God is groter dan ons hart" bevat een aantal waardevolle aanknopingspunten die behulpzaam zijn bij het omgaan met veranderingen in de kerk. Juist omdat de biografie een levensverhaal vertelt, zijn deze aanknopingspunten niet abstract, maar sluiten ze aan bij de geleefde werkelijkheid van wat het inhoudt om een kerkgenootschap met succes door de veranderingen in de 20ste eeuw te loodsen. Tijdens het lezen van de biografie vielen mij drie zaken op, die ik in dit artikel graag verder wil uitwerken. Samen kunnen deze drie punten succesvol leiden tot "aggiornamento": het bij de tijd brengen van de kerk zonder de eigen identiteit te verwaarlozen. Deze drie elementen zijn:

- Het belang van een open omgang met traditie (2)
- Vieren van de liturgie (3)
- Verandering verankerd in de basis / grondvlak van de kerk (4)

2. Het belang van een open omgang met traditie

De Oud-Katholieke manier van omgang met traditie kenmerkt zich door vrijmoedigheid. Het proces van doorgaande *betekenisgeving* staat voorop, zodat automatisch de vraag gesteld wordt wat de relevantie van de traditie is voor de huidige tijd. Angela Berlis verwoordt het op deze manier: "het gaat niet om het aanbidden van de as, maar om het oprakelen van het vuur."¹ Deze referentie naar vuur is veelzeggend, omdat deze metafoor ons direct al in het krachtenveld van de *pneumatologie* brengt. De pneumatologie in de

oud-katholieke traditie is dynamisch: de Geest waait nog steeds. De Geest kan as transformeren tot vuur. De Geest is dus een krachtige actor in de omgang met traditie.

In de woorden van Glazemaker, bij een gesprek over de priesterwijding: "Persoonlijk houd ik het er op, dat het voortzetten van de traditie méér is dan een klakkeloos repeteren van het verleden. De Geest kan ons dus wel degelijk naar nieuwe wegen leiden. (...) Ik vind echter niet dat je de priesterwijding van vrouwen totaal afhankelijk kunt of mag maken van wat de andere ledenkerken van de Unie vinden (...). Je kunt niet altijd wachten tot de laatste 'ja' zegt."²

De Geest zal daadwerkelijk andere wegen leiden. We zitten dus niet opgesloten in het verleden. Het verleden is geen ijzeren raamwerk waaruit we nooit meer kunnen ontsnappen, maar we hebben de Geest als een betrouwbare gids die ons op ongedachte paden stuurt. Wellicht zet ik hier de metafoor van het ijzeren raamwerk hier wat te zwaar aan, omdat ik juist ook in de oud-katholieke traditie merk dat verleden en heden niet tegen elkaar uitgespeeld worden. We hoeven het verleden niet te demoniseren om toch ook in het heden andere keuzes te maken omdat de tijd daar om vraagt.

3. Vieren van de liturgie

Het tweede punt dat behulpzaam is voor de Oud-Katholieke Kerk om veranderingen in de kerk te faciliteren is de focus op de kerk als vierende gemeenschap. Het hart van de kerk klopt in de viering. Met andere woorden: de kerk is niet op aarde om een debatclub te zijn. Deze focus op de liturgie geeft een zekere ontspanning omdat de kern van het geloof doxologisch is. De eer van God staat centraal.

In een Oud-Katholieke viering staat uiteraard de eucharistieviering centraal. Hoewel de viering van de eucharistie uiteraard verankerd is in de traditie, is hier ook een specifieke omgang met de traditie te vinden die vernieuwing mogelijk maakt. Deze openheid voor vernieuwing heeft te maken met de nadruk op het symbolische en metaforische karakter van de eucharistieviering. In de eucharistie wordt het offer van Christus aangeboden. Maar het is voor elke deelnemer duidelijk dat van ons geen letterlijk offer door de kruisdood gevraagd wordt. Door het metafoorkarakter wordt er al ruimte ingebouwd. Daardoor komt

er ook ruimte voor nieuwe betekenisgeving. Want als metafoor kan nooit één enkel element of betekenislaag de volledige rijkdom van de eucharistie uitdrukken.³

Ik merk dat deze manier van uitdrukken mij direct al ruimte geeft om een hedendaagse constructieve lijn te ontwikkelen. Ik denk dan al direct aan een ander onderwerp dat in de hedendaagse theologie (terecht!) veel aandacht krijgt: de participatie van transgender personen in de kerk. Te vaak wordt dit onderwerp als een probleem benaderd, terwijl deze oud-katholieke lijn meer ruimte geeft voor een vreugdevolle benadering. Want wat als er juist ruimte is voor een nieuwe betekenis van transformatie van de gelovigen door Christus als een transgender priester een voorbeeld van diepgaande transformatie in zijn/haar eigen leven en lijf belichaamd?

4. Verandering is verankerd in de basis/het grondvlak van de kerk

De derde lijn heeft te maken met het verankeren van verandering in het grondvlak van de kerk. Bij de lezing van het boek trof mij vooral de rol die geëngageerde individuen konden spelen. Er bestond en bestaat nog grotendeels een infrastructuur waardoor het via lezingen en voordrachten mogelijk is een aanzienlijk deel van het grondvlak te interesseren voor fundamentele vragen. Eén van die geëngageerde individuen was Jan Visser. Op het moment dat de discussie over de wijding van vrouwen in de kerk volop speelt, houdt hij in het hele land lezingen en inleidingen voor zowel leken als geestelijken. Vanuit een solide theologische onderbouwing beargumenteert hij dat wijding van vrouwen mogelijk en wenselijk is.

Ook de organisatie vanuit de basis van de vrouwenbond bleek cruciaal. Hier zien we ook een combinatie van vorming, gesprek en actie. De vrouwenbond leidt al in 1974 lectoren op en die lectoren gaan al vanaf 1977 in parochies aan de slag.

Bij veranderingsprocessen in de kerk is het dus van onschatbaar belang om kartrekkers te hebben die zich engageren alsook een goede organisatiegraad zodat deze kartrekkers ook daadwerkelijk een podium hebben voor hun ideeën. In de Oud-Katholieke Kerk waren beide elementen aanwezig toen de discussie over de wijding van vrouwen speelde.

Deze open ruimtes zijn van onschatbaar belang voor de kerken nu. In deze vrije ruimtes kan men van gedachten wisselen en dieper reflecteren. Kerken moeten deze vorm koesteren en ook actief blijven vormgeven. Ik zie dit als een vorm van het oefenen van democratie binnen de kerken: elk lid is van belang en moet ook de mogelijkheid hebben om zich bij te scholen en te ontwikkelen rond belangrijke maatschappelijke thema's.

De klimaatcrisis is ongetwijfeld één van de meest urgente maatschappelijke issues. Als hedendaags voorbeeld zou ik bijvoorbeeld de stemmen van Koos van Noppen en Trees van Monfoort willen noemen. Zij leven zelf voor hoe je duurzaam kan leven en zijn ook onvermoeibaar bezig door middel van lezingen en opiniestukken om dit onderwerp op de agenda van de kerken te zetten.

5. Kanttekening: de prijs van eenheid

Nu ik drie stimulerende factoren genoemd heb die constructief bijdragen aan veranderingsprocessen binnen de kerken, wil ik graag één kanttekening maken. Dit betreft de prijs van de eenheid. De Oud-Katholieke Kerk heeft in het doorvoeren van veranderingen altijd op basis van eenheid en consensus gehandeld. Uit de biografie blijkt dat dit handelen op basis van consensus eigen is aan het karakter van Glazemaker. Hij was niet iemand die de zaken op scherp zette, maar juist iemand die als een verbinder en goede communicator de verschillen wilde verbinden.

Voor Glazemaker zijn de banden binnen de oecumene en de IBC (International Bishops Conference) van fundamenteel belang. Hij wil niet voor de troepen uitlopen, maar besluiten verankeren met een zo breed mogelijk draagvlak.

In de biografie lezen we: "Persoonlijk zie ik geen belemmeringen voor de openstelling van het ambt – zo het al niet als heilsnoodzakelijk moet worden beschouwd – maar ik kan en wil de IBC niet op het spel zetten. Er zal consensus binnen de IBC gevonden moeten worden.' Kortom, Glazemaker is vóór maar niet ten koste van de eenheid in de IBC."⁴

Maar hoe verhoudt zich deze eerder afwachtende houding hier tot wat ik eerder citeerde van Glazemaker: "je kan niet altijd wachten tot de laatste ja zegt?" Met andere woorden: wanneer is het wijs om op een consensus te wachten om de eenheid van de kerk niet in

gevaar te brengen? En wanneer is het wijs om juist niet te wachten tot de laatste persoon ook overtuigd is en met volle overtuiging een besluit te nemen als de tijd daarom vraagt? En wat is de prijs die voor die eenheid betaald moet worden? Ik denk zelf dat die prijs te hoog is als er aan groepen en individuen geen recht gedaan meer kan worden, en hun recht als he ware “uitgesteld” wordt omdat er nog gewacht moet worden op een klein groepje bezwaarden.

Is het dus mogelijk om criteria op te stellen om te weten wanneer je moet wachten op consensus of wanneer je juist wel vernieuwing moet doorvoeren, onafhankelijk of iedereen het er mee eens is?

In deze eerder geciteerde quote vinden we een zwaarbeladen woord: ‘heilsnoodzakelijk’. Glazemaker houdt de mogelijkheid open dat de openstelling van het ambt voor vrouwen heilsnoodzakelijk kan zijn. Ik kan die redenering zeker volgen: omdat de gelijkheid van man en vrouw in het heil dat Christus brengt gefundeerd is (zie Galaten 3:28), is het een zeer ernstige zaak om als christelijke gemeente doelbewust ongelijkheid in stand te houden.

Een beroep op de heilsnoodzakelijkheid kan zeker niet alle vraagstukken rond veranderingsprocessen in de kerk oplossen, vooral niet als het heil door de geprsrekspartners verschillend gedefinieerd wordt. Maar het kan ons wel helpen om de zaken scherp te stellen: maken wij de toegang tot het heil in Christus makkelijker of moeilijker voor bepaalde groepen mensen?

Een aantal van de hedendaagse uitdagingen die op ons af komen hebben zeker te maken met het heil – voor onszelf, de samenleving, maar vooral ook voor de hele schepping.

6. Existentieel leiding geven

Glazemaker was tijdens zijn ambtsperiode betrokken bij drie belangrijke veranderingsprocessen: de mogelijkheid van echtscheiding, de wijding van vrouwen en de acceptatie van homoseksualiteit in de gemeente. Hij heeft op betrokken en empathische wijze leiding gegeven aan deze zaken. Maar deze thema’s raakten niet aan zijn eigen identiteit.

Voor mij is daarom een belangrijke vraag waar we nog verder op moeten reflecteren: hoe geef je leiderschap vorm als één of meer belangrijke vraagstukken jou persoonlijk raken? Hoe ga je om met de intrinsieke kwetsbaarheid die je ervaart als gevoelige zaken voor anderen een min of meer neutraal discussiepunt zijn, terwijl het voor jou over jouw identiteit gaat?

De klimaatcatastrofe is – of zou dat moeten zijn – mijns inziens op dit moment het meest prangende vraagstuk voor de kerken. Maar meevarend op het tij van het huidige maatschappelijke klimaat zal ook de vraag naar racisme en discriminatie binnen de kerken nog veel pregnanter op tafel komen. Ook vragen rond gender blijven altijd een rol spelen in de kerken, en ik verwacht dat deze de komende jaren zich nog verder zullen toespitsen op de volledige acceptatie van transgender personen in de kerk.

Deze laatste twee thema's zijn juist bij uitstek onderwerpen die gelovigen zeer persoonlijk en existentieel raken. De vraag is dan: Hoe ga je met deze kwesties om als je zelf "skin in the game" hebt? Dan zijn veel gespreksonderwerpen niet een puur theoretisch interessant thema.

En de vervolgvraag is dan: hoe ga je dan om met het spanningsveld tussen het bewaren van eenheid enerzijds en vooruitgang en transformatie anderzijds? Is het dan nog haalbaar om de kaarten op eenheid te zetten, als dat betekent dat er geen recht gedaan wordt aan concrete personen, bijvoorbeeld bij discriminatie? Anderzijds: als je louter op de pool van transformatie inzet, betekent dit ook dat je concrete mensen kwijt raakt, die je niet kwijt wil raken.

Met andere woorden: existentieel leiderschap zet de zaken op scherp. Ik denk dat de christelijke kerken erbij gebaat zijn om nu in te zetten op diversificatie van hun leiders. Het komt de geloofwaardigheid van de kerken ten goede als de kerken duidelijk maken dat leiderschap een natuurlijke rol is voor mensen met diverse gemarginaliseerde identiteiten, rond de axes van onder meer gender, geaardheid, afkomst en huidskleur

Dit vergt uiteraard wel voldoende ruggensteun van zowel andere leiders als het grondvlak van de kerken. Maar het is mijn hoop dat op die manier veranderingsprocessen binnen de kerken ook *belichaamde* processen zijn: door, voor, met mensen met 'skin in the game'.

---

¹ God is groter dan ons hart, 357.

² God is groter dan ons hart, 352.

³ God is groter dan ons hart, 356.

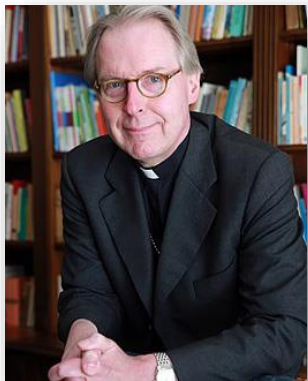
⁴ God is groter dan ons hart, 369.

Katholiek leiderschap in een tijd van transitie¹

Een rooms-katholieke visie

Mgr. dr. Gerard de Korte

Inleiding

Graag sta ik met u stil bij vormen van katholiek leiderschap in een tijd van transitie. De aartsbisschoppen Glazemaker en Wilibrands staan daarbij centraal. Recent verschenen twee goed leesbare biografieën over hen. Maar ik wil graag starten met een andere bisschop aan wie recent ook een indrukwekkende biografie is gewijd: kardinaal Willem van Rossum. In april van dit jaar verscheen deze biografie onder de titel *De rode paus*. De auteur, Dr. Vefie Poels, overhandigde mij in het bisschopshuis

aan de Parade het eerste exemplaar. Willem van Rossum (1854-1932) was vanaf 1918 prefect van de Propagande Fide. Als hoofd van dit machtige missiesecretariaat in Rome had hij een uitermate belangrijke positie. Vandaar de titel van het boek. Hij was een curiekardinaal met pauselijke allure. In een bepaald opzicht leefde kardinaal van Rossum ook in een tijd van transitie. Hij beseftte dat de Kerk een universele Kerk moest zijn en niet Italiaans of Europees. In het licht van de latere dekolonisatie had van Rossum een vooruitziende blik en strategie. Hij zag al heel vroeg het belang van een inheemse clerus.

Tegelijk was kardinaal van Rossum aartsconservatief. De Kerk profileerde zich na de Franse Revolutie (1789) en de Terreur onder Robespierre als antirevolutionair en zelfs reactionair. Als een gesloten fort stond de Kerk in de 19de eeuw recht tegenover de moderne cultuur. Een en ander zien wij duidelijk in beeld in de encyclieken *Mirari Vos* (1832) en *Quanta Cura* (1864) met de *syllabus errorum*. De hele moderne cultuur werd met felle bewoordingen afgewezen. Een en ander werd in 1910 nog eens in beeld gebracht door het invoeren van de anti-modernisten eed. Kardinaal van Rossum was daar een groot voorstander van. Wilibrands en Glazemaker, geboren in 1904 en 1934, hebben de nadagen van deze zeer gesloten Romana meegemaakt.

1. Ontwikkelingen in Nederland

In Nederland zien wij een eigen ontwikkeling, in meerdere opzichten anders dan in dominant katholieke landen. De katholieken waren sinds de 16de eeuw tweederangs burgers geworden. De liberale grondwet van Thorbecke van 1848 bood katholieken echter voluit de ruimte tot emancipatie. Geen defensieve houding meer maar een offensieve levenswijze kenmerkte het katholieke volksdeel. Katholieken wilde de vleugels uitslaan en de opgelopen achterstanden wegwerken. De tijd van het Rijke Roomse Leven (1880-1960) werd gekenmerkt door tal van initiatieven. Kerken en kloosters werden gebouwd, scholen werden opgericht en er ontstonden tal van katholieke organisaties. Met als gemeenschappelijk doel de katholieken de plaats in de samenleving te geven die hen toekwam.

De Rooms Katholieke zuil was machtig en relatief gesloten. Daar kwam verandering in tijdens de Tweede Wereldoorlog (1940- 1945). Veel vertegenwoordigers van de verschillende zuilen werden door de Duitse bezetter geïnterneerd in Sint Michielsgestel. Later sprak men over de *geest van Gestel* en doelde dan op de bereidheid en het verlangen om over de eigen muur heen te kijken. De echte grote culturele veranderingen komen echter pas vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw. Een steeds hogere welvaart en scholing leidde automatisch tot een sterke individualisering. De groepsemancipatie van de katholieken was voltooid. Nu wensten velen een persoonlijke emancipatie. In de hele samenleving ontstond een verlangen naar inspraak en democratisering. Velen wensten ook een verandering van de micro- ethiek, met name op seksueel terrein. Binnen de Wereldkerk zien wij in deze periode ook grote veranderingen. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) wilde terug naar de bronnen en tegelijk een *aggiornamento*, een vernieuwing op meerdere fronten. Ik noem een hernieuwde aandacht voor de Heilige Schrift, een vernieuwing van de liturgie, grote aandacht voor de noden van de wereld, een inzet voor oecumenische samenwerking en een openheid voor een interreligieuze dialoog

2. Oecumenische openheid

In de mooie biografie van kardinaal Willebrands schetst dr. Karim Schelkens de groeiende rooms-katholieke openheid voor en studie van andere christelijke tradities. Meer en meer kwam er oecumenische openheid, al was dat aanvankelijk nog zeer aarzelend. Bij de

oprichting van de Wereldraad van Kerken in Amsterdam in 1948 was de opstelling van de Romana immers zeer terughoudend. De oud-katholiek Glazemaker en de rooms-katholiek Willebrands waren beiden priesters met een oecumenisch verlangen. Glazemaker noemde zijn collega Willebrands een vaderlijk leraar als het gaat om de oecumene, zo lezen wij in de biografie van Glazemaker (75). Johannes Willebrands werd als hoofd van de Pauselijke Raad voor de Eenheid van de christenen (1969-1989) binnen de katholieke wereld een belangrijke speler op het oecumenische veld maar ook als het gaat om de verzoening met het Joodse volk.

Mede ook door een vernieuwing van de visie op de Kerk komt er aandacht voor het gemeenschappelijk priesterschap van alle gedoopten, naast het wijdingspriesterschap. Elk clericalisme moet worden overwonnen. Ambtsdrager in de Kerk vervullen allereerst een dienstambt. Ik denk daarbij aan een mooie titel die de paus draagt: *servus servorum Dei*. De bisschop van Rome wil allereerst dienaar van de dienaren Gods zijn. Het ambt heeft meerdere dimensies. De ambtsdrager is bestuurder en leraar maar ook pastor en bruggenbouwer. Vanzelfsprekend zijn er botsingen tussen de verschillende dimensies van het ambt mogelijk. Bisschoppen en priesters kunnen een spanning ervaren tussen het behoeven van de leer en de weerbarstigheid van het concrete pastoraat.

3. Eigen wegen

De Oud-Katholieke Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk gingen na de zestiger jaren eigen wegen. De vraag wat de Geest tot de Kerk van vandaag zegt, werd verschillend beantwoord. Wij zien dat met name op het vlak van de positie van de vrouw maar ook als het gaat om de ontwikkelingen rond de seksuele ethiek

De Oud-Katholieke Kerk koos voor verandering maar niet zonder slag of stoot. In de biografie van aartsbisschop Glazemaker komt naar voren het de Internationale Bisschoppen Conferentie (IBC) de wijding van vrouwen in 1976 onmogelijk achtte (116). Maar geleidelijk zien wij een evolutie naar meer openheid voor nieuwe opvattingen. Aartsbisschop Glazemaker steunt deze ontwikkeling vanuit zijn interpretatie van het Woord en de werking van Gods Geest (126). Een en ander geldt voor ethische kwesties en de vrouwenwijding. Binnen de Oud-Katholieke Kerk wordt gekozen voor een geestelijk leiderschap als gedeelde

verantwoordelijkheid. Bisschoppen, priesters en leken hebben hun eigen verantwoordelijkheid dat gestalte krijgt in een episcopaal-synodaal kerkbesef.

De Rooms-Katholieke Kerk koos vooralsnog voor het behoud van het overgeleverde erfgoed met betrekking tot micro-ethiek en ambt. Binnen de Wereldkerk leven echter meer en meer spanningen op deze terreinen. Wij zien een groeiend onbegrip in het westerse deel van de Romana. Protestbewegingen en kerkverlating zijn vaak het gevolg. In ieder bisdom en parochie zijn de spanningen voelbaar. De gekozen oplossing is dan veelal dulden en zwijgen. Ik denk daarbij aan thema's als ongehuwd samenwonen, homoseksuele relaties en de kwestie van euthanasie. Een en ander is theologisch en intellectueel onbevredigend maar zo kan polarisatie binnen de geloofsgemeenschap worden voorkomen. Al langer waren er kritische stemmen te horen van theologen en katholieke intellectuelen. Onder paus Franciscus zien wij dat ook bisschoppen en kardinalen de ruimte nemen om kritische geluiden te laten horen. Ik denk aan de reactie op de recente Vaticaanse verklaring tegen het zegenen van relaties van mensen met hetzelfde geslacht. Bisschoppen uit Vlaanderen, Duitsland en Oostenrijk plaatsen openlijk vraagtekens bij deze verklaring

Het is goed om de achterliggende theologische vragen scherp te hebben. Welke definitie van traditie wordt gehanteerd? Welke spanning wordt gevoeld tussen Gods Geest en de geest van de tijd? Vanouds bestaat de gedachte *vox populi, vox dei*. Maar tegelijk klinkt de visie dat wie met de tijdgeest huwt, snel weduwe zal zijn (Antoine Bodar).

4. Nabije toekomst

Hoe schatten wij de ontwikkelingen in de nabije toekomst in? Duidelijk is dat de kerken in het westen kleiner worden en de christelijke gemeenschap in het zuiden van de wereld nog steeds groeit. Een en ander impliceert groeiende spanningen binnen alle kerkfamilies. Binnen de Anglicaanse gemeenschap is dat manifest aan het licht getreden rond kwesties als vrouwenwijding en homoseksualiteit. De groei van het wereldchristendom in het zuidelijk halfrond doet vermoeden dat de standpunten rond de positie van de vrouw, de micro-ethiek en de seksuele ethiek eerder meer behoudend dan vooruitstrevend zullen worden. Een en ander vraagt van leiders in alle kerken veel wijsheid en stuurmanskunst. Want alleen zo kunnen kerkfamilies bijeen worden gehouden.

Binnen de Rooms Katholieke Kerk loopt vanaf oktober van dit jaar tot oktober 2023 een wereldwijd synodaal proces. Paus Franciscus wil een brede consultatie over de toekomst van de Kerk rond de begrippen *communio*, participatie en missie. Ongetwijfeld zijn de verlangens en verwachtingen in Europa anders dan in Afrika en weer anders dan in Latijns-Amerika of in Azië. Hoeveel regionale verschillen zijn er binnen de ene Wereldkerk mogelijk zonder dat de eenheid wordt verbroken? Want steeds weer raken wij daar een kernpunt: eenheid in verscheidenheid en verscheiden in eenheid. Wij leven in voor onze Kerk boeiende tijden.

---

¹ Dit artikel is een bewerking van een lezing die op 15 september 2021 in Amersfoort werd gehouden naar aanleiding van enkele recent verschenen biografieën: Lydia Janssen, *God is groter dan ons hart* Antonius Jan Glazemaker (1931-2018). Aartsbisschop in een tijd van verandering, Utrecht 2020; Karim Schelkens, Johannes Willebrands. Een leven in gesprek, Amsterdam 2020; Vefie Poels, *De rode paus*. Biografie van Willem van Rossum CSSR (1854-1932), Nijmegen 2021.

Visionair leiderschap

Prof. dr. Peter-Ben Smit

1 Inleiding: een valkuil en een visie

Een rode draad door het symposium 'Geestelijk leiderschap als gedeelde verantwoordelijkheid,' naar aanleiding van de in 2020 verschenen biografie van aartsbisschop Antonius Jan Glazemaker,¹ was de vraag of Glazemaker niet een beetje meer had moeten durven, een beetje meer visie moeten tonen, een beetje meer profetisch had moeten zijn. Die vraag ligt voor de hand wanneer iemand zijn ambt op diocesaan, landelijk en internationaal niveau, als (aarts)bisschop van het (aartsbisdom

Utrecht), als onderdeel van het collegiaal bestuur van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland als ook in zijn voorzittende rol in de provinciale synode van de geestelijkheid en in het samenspel met de landelijke synode van de Oud-Katholieke Kerk, en als voorzitter van de Internationale Bisschoppenconferentie van de Unie van Utrecht (van Oud-Katholieke Kerken), vooral doorgebracht lijkt te hebben met het oppikken van thema's die aangedragen werden en het coördineren en begeleiden van het proces van gezamenlijke besluitvorming naar een zo gemeenschappelijk mogelijk gedragen keuze. Tegelijkertijd kan de vraag ook zo verleidelijk zijn dat hij een belangrijk aspect van Glazemakers visionaire leiderschap onderbelicht laat én in de valkuil van het eigen verlangen trapt. Om deze reden gaat deze inleiding, die na de bijeenkomst zelf geschreven is, in op vooral dit aspect van Glazemakers invulling van het bisschopsambt dat hij bekleedde (zijn werk als priester en pastoor blijft buiten beschouwing, maar ook daarin komen dezelfde kenmerken voor). Ik benoem de valkuil en zeg daarna wat het visionaire inhoudt, om dat vervolgens uit te werken en in de context van oud-katholieke ecclesiologie, liturgie en de daarin geïmpliceerde (ambts)spiritualiteit te plaatsen.

De valkuil benoemt Matthias Ring, de huidige bisschop van de Oud-Katholieke Kerk van Duitsland mooi in een bijdrage, waarin hij ingaat op de vraag of en hoe de kerk zich politiek moet uiten.² Hij is wat terughoudend en wijst er dan op dat veel mensen vinden dat kerken meer moeten inbrengen in het politieke debat, idealiter door een sterke en in de media goed zichtbare bisschop, maar daarmee altijd bedoelen dat dat dan ook in de door hen gewenste zin dient te gebeuren. Krachtig, visionair en profetisch leiderschap, hetzij van de leiding van een andere kerk, hetzij van de eigen kerk dat tegen de eigen mening ingaat, wordt meestal niet meer als profetisch, maar autocratisch ervaren. Of zoals een protestantse collega me onlangs zei: hij was een groot voorstander van het pausschap, zolang er tenminste een profetische en charismatische paus als Franciscus was; met het tenminste net zo profetische en charismatische leiderschap van Johannes Paulus II had hij duidelijk minder op gehad. Andere voorbeelden zijn makkelijk te vinden. Er zit in deze dynamiek iets van een paradox: wanneer het de rol van een profeet is om mij, of mijn gemeenschap te wijzen op dingen die niet in de haak zijn, is het dan niet erg verdacht dat ik de neiging heb om precies die mensen als 'profetische leiders' te zien die mij in mijn mening bevestigen en andere mensen terechtwijzen, terwijl ik mensen die mijn positie problematiseren vooral lastpakken en niet per se profetische leiders vindt? Zou het niet meer voor de hand liggen, gezien de traditie van Bijbelse profetie, om die stemmen die mijn positie problematiseren als profetisch te willen zien en niet die stemmen die mij bevestigen of luid en duidelijk zeggen wat ik toch al dacht? – Dit alles betekent overigens niet dat de kerk geen profeten nodig heeft, maar misschien wel dat het uitoefenen van dit charisma misschien beter niet, of tenminste niet altijd samenvalt met iemand die (niet alleen maar ook) geacht wordt de kerk te representeren en niet alleen een lerende, maar ook pastorale rol heeft binnen de gemeenschap. Deze spanning is natuurlijk niet nieuw, al het getuigenis van de vroege kerk is vol met de spanning tussen institutioneel (o.m. bisschoppelijk) en charismatisch (e.g., monastiek, ascetisch) leiderschap, waarbij het uithouden van de spanning vermoedelijk de meest vruchtbare omgang ermee was en niet het oplossen van het één in het ander.

Nu deze valkuil rondom profetisch leiderschap benoemd is, is de weg vrij om aandacht te besteden aan het punt waarop Glazemakers vorm van bisschoppelijk leiderschap mijns inziens het meest visionair is. Dit betreft geen specifiek agendapunt, zoals diaconie of

jongerenwerk (thema's waar hij zich wel sterk voor maakte, zelfs een beetje 'profetisch,' maar die uiteindelijk niet tot heel veel geleid hebben in zijn periode en niet overdreven veel draagvlak hadden),³ maar het betreft het ambt zelf. De invulling van het ambt en de omgang met gezag in situaties waarin een nieuwe weg verkend moest worden is, zo tenminste mijn stelling, het punt waarop Glazemaker het duidelijkste een geprononceerde (en tegelijkertijd een bij zijn kerkgenootschap, de tijdsgeest, en zijn persoon passende en daarmee persoonlijk, kerkelijk en maatschappelijk goed te 'dragen') visie had en ook belichaamde, of misschien zelfs meer belichaamde en praktiseerde dan erover sprak of schreef want als theoloog en bisschop was het geschreven en gesproken woord niet het medium waarin hij bij voorkeur of ook het beste zijn visie voor de kerk neerzette (wat ook van belang is bij het nadenken over iemands wijze van leiding geven).⁴ Eerst volgt een (heel) korte schets van wat Glazemaker, staande in de (zich in deze periode sterk vernieuwende) oud-katholieke traditie, belichaamde binnen de Oud-Katholieke Kerk, waarna een (eveneens korte) oecumenische en maatschappelijke contextualisatie volgt.

2. Ambt vanuit en voor de kerk: oud-katholieke accenten

De schets van Glazemakers opvattingen over het ambt in Janssens biografie laat zien dat Glazemaker het ambt eerder in termen van voorgangerschap verstond dan in termen van een 'tegenover' voor de kerk, hoewel hij dat bij tijd en wijle zeker ook geweest is. Dit begrip van voorganger past goed bij zijn eigen, sterk liturgische spiritualiteit, en ook bij de oud-katholieke ecclesiologie zoals die zich in de periode van zowel zijn pastoraat als zijn bisschopsambt ontwikkelt. Deze laat zich sterk beïnvloeden door het opkomende paradigma van de eucharistische ecclesiologie, waarin de ambtsdrager (net als de overige gemeenteleden) in eerste instantie begrepen wordt vanuit de liturgie, en daarin is de bisschop nu bij uitstek de voorganger. Deze verankering van de bisschop in de (concrete, lokale) kerk (*qua* bisdom) via het voorgangerschap laat zich verstaan als een met behulp van een nieuw paradigma voortschrijven van de oudere traditie van de katholieke kerk überhaupt en van leer en leven van de 'Kerk van Utrecht' in het bijzonder, namelijk dat de bisschop zowel vanuit de kerk verkozen wordt, als ook zijn gezag aan die verkiezing (samen met de wijding) ontleent. De rol van de bisschop is er dan zeker eentje met gezag, maar wel met gezag die in de context van de kerk wordt uitgeoefend (en niet erboven en,

overigens, ook niet eronder). Het onderscheiden van geesten en het vinden van een weg in de toekomst van de kerk is dienovereenkomstig dan ook iets dat de hele kerk aangaat en om synodale vormen voor het verwerven van nieuw inzicht vraagt. Dit laatste laat zich goed verstaan als iets anders wat Glazemaker liturgisch aan het hart ging de actieve deelname van allen aan de liturgie (inderdaad sterk beïnvloed door de liturgische beweging[en] van het midden van de 20ste eeuw). De kerk is, om het met Glazemakers belangrijkste theologische adviseur, Jan Visser, te zeggen, dan ook te zien als een hermeneutische gemeenschap, waarbij het een taak van de bisschop als voorganger van deze gemeenschap is om, analoog aan dat wat er in de (eucharistische) liturgie gebeurt, op zo'n manier leiding te geven aan deze gemeenschap dat het verwerven van nieuw inzicht gepaard gaat aan een ervaring van *communio*.⁵ Net zoals de eucharistie zowel uitdrukking van *communio* als weg ernaar toe is, zo geldt dat ook voor processen van besluitvorming, of zou dat moeten gelden. De manier waarop Glazemaker opereert, met het toelaten van nieuwe geluiden, het kanaliseren ervan in gemeenschappelijk beraad en uiteindelijk gemeenschappelijke en gemeenschappelijk gedragen beslissingen kan goed gezien worden als een samenspel tussen deze liturgische (en persoonlijke, spirituele) en ecclesiologische factoren die bij Glazemaker, blijkbaar, een meer of minder natuurlijke uitdrukking vonden in de invulling van zijn ambt, wat niets minder is dan de belichaming van een heel specifieke visie op wat ambt, kerk en leiderschap inhouden.

3. Oecumenische en maatschappelijke context

De manier waarop Glazemaker zijn ambt uitoefende past op twee manieren ook goed bij contemporaine oecumenische en maatschappelijke ontwikkelingen die natuurlijk ook met elkaar verweven zijn en elkaar beïnvloedden. Terwijl de maatschappij in de jaren '70 en '80 in het teken staat van het verlangen naar meer democratisering en vormen van management en leiderschap daarop aangepast worden (of, wanneer ze dit niet worden, onder druk komen te staan), vindt er in oecumenische kringen een belangrijke herbezinning plaats op wat ambt en gezag is. Het rapport van de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken over doop, eucharistie en ambt uit 1982, het zogenaamde 'Lima-rapport', bevat hiervan belangrijke en kerkelijk breed gedragen uitdrukkingen die ook door de Oud-Katholieke Kerk meegedragen en gerecipieerd werden. Tekenen en

passend bij de wijze waarop Glazemaker zijn ambt invulde is de passage waarin dit document de dimensies van de uitoefening van de *episkopè* beschrijft:

Het kerkelijk ambt moet op een persoonlijke, collegiale en communale manier uitgeoefend worden. Persoonlijk, omdat de verwijzing naar de tegenwoordigheid van Christus te midden van zijn volk het best kan geschieden door die persoon die geordineerd is om het evangelie te verkondigen en de gemeente op te roepen om de Heer te dienen in de eenheid van leven en getuigen. Collegiaal, omdat er een college nodig is van kerkelijke ambtsdragers die de gemeenschappelijke taak delen om de belangen van de gemeenschap te vertegenwoordigen. Tenslotte moet de nauwe band tussen het ambt en de gemeenschap uitgedrukt worden in een communale dimensie, waarin de uitoefening van het kerkelijk ambt geworteld is in het leven van de gemeenschap en die om de daadwerkelijke deelneming van de gemeenschap vraagt bij het ontdekken van Gods wil en de leiding van de Heilige Geest. (A.26)⁶

Terwijl Glazemaker, in zijn met elkaar verweven rollen van voorganger en leraar, voorzitter en luisterende regisseur, ontegenzeggelijk 'persoonlijk' de *episkope* uitoefenende,⁷ is aan zijn omgang met collega's, zowel door ze actief om advies te vragen, ze het woord te laten voeren op synodes, en überhaupt door thema's inderdaad relatief breed op synodes (van de geestelijkheid, in dit geval) te bespreken, de collegiale dimensie af te lezen, wat natuurlijk ook geldt voor het besturen van de kerk via een *collegiaal* bestuur; de communale dimensie is, tenslotte, duidelijk in de interactie met de synode, zowel op de jaarlijkse vergaderingen, als in een breder synodaal proces in de kerk, waarvan het lidmaatschap van (deels door de synode gekozen) leken in het al genoemde collegiale bestuur ook een uitdrukking is.

Ook een ander citaat uit het Lima-rapport resoneert goed met de manier waarop Glazemaker opereerde en suggereert dat dit, in zijn oecumenische context gezien, meer is dan al polderend 'de boel bij elkaar houden,' maar dat Glazemaker als 'polderbisschop' uitdrukking gaf aan iets wat een wezenlijke dimensie van het bisschopsambt is:

De kerk als lichaam van Christus en als het eschatologische volk van God, wordt opgebouwd en in stand gehouden door de Heilige Geest via een verscheidenheid van gaven of ambten. Tot deze gaven behoort een ambt van *episkopè* om uitdrukking te geven aan de

eenheid van het lichaam en deze eenheid veilig te stellen. Elke kerk heeft dit ambt van eenheid in enigerlei vorm nodig teneinde de kerk van God te zijn, het ene lichaam van Christus, een teken van de eenheid van allen in het koninkrijk. (A.23)

Het proberen tot een zo gemeenschappelijk mogelijk gedragen (en oecumenisch te verantwoorden) besluit te komen, bijvoorbeeld in de discussie rondom de wijding van vrouwen tot het apostolische ambt, kan bij Glazemaker goed gelezen worden als het nemen van de verantwoordelijkheid voor de eenheid van de kerk, ook in kritische situaties.

4. Slot

Bovenstaande inleiding geeft een indruk van de manier waarop Glazemakers manier van leiding geven als bisschop gelezen kan worden als de belichaming van een visie hierop, namelijk eentje waarin niet het optreden als profeet, maar het uitoefenen van *episkopè*, de natuurlijke taak van een bisschop, voorop staat. Het hoort, vanuit deze visie bezien, nadrukkelijk bij de episcopale verantwoordelijkheid om processen van besluitvorming toe te laten, te coördineren en tot een slot te laten komen dat de kerk zowel vernieuwt als bijeenhoudt. Misschien schuilt in dat alles dan toch nog iets profetisch: is deze manier van leidinggeven niet juist voor wie vanuit zichzelf verlangt naar een sterke, profetische leider, die zegt hoe het zit met de wereld een vorm van profetisch leiderschap die je erop wijst hoe het anders kan?

---

¹ Antonius Jan Glazemaker was van 1982-2000 aartsbisschop van Utrecht; zie voor de biografie: Lydia Jansen, *God is groter dan ons hart: Antonius Jan Glazemaker (1931-2018), aartsbisschop in een tijd van verandering* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020); voor het volgende wordt ook gebruik gemaakt van materiaal dat terugkeert in: Lydia Jansen en Peter-Ben Smit, 'Amtsverständnis und Führungsstil von Erzbischof Antonius Jan Glazemaker im Kontext der Veränderungsprozesse in der Altkatholischen Kirche der Niederlande (1982-2000),' te verschijnen in de *Internationale Kirchliche Zeitschrift* (2022). Algemene gegevens over oud-katholieke theologie zijn (mede) ontleent aan: Peter-Ben Smit, *Old Catholic Theology: An Introduction* Brill Research Perspectives in Theology (Leiden: Brill, 2019).

² Zie: Matthias Ring, 'Christentum, Kirche und Politik. Versuch einer Annäherung,' *Alt-Katholisches Jahrbuch 2020* (2020), 63-65.

³ Zie Jansen, *God is groter*, 284 e.v.

⁴ Er zijn dan overeenkomstig weinig teksten en publicaties van Glazemaker beschikbaar.

---

⁵ Zie met name Jan Visser, 'Die Alte Kirche als hermeneutisches Prinzip,' *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 86 (1996), 45-64, zie ook de beschrijving van Vissers theologie in: Mattijs Ploeger, *Celebrating church: Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology* (Groningen: Liturgisch Instituut; Tilburg: Instituut voor Liturgiewetenschap, 2008), 207-215.

⁶ De Nederlandse vertaling van het rapport is: *Doop, eucharistie en ambt: verklaringen van de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken* (Amersfoort: Horstink, 1982), ook beschikbaar op: https://www.oecumene.nl/files/Documenten/BEM_rapport_1982.pdf (bekeken op 23 september 2021). Verwijzingen zijn naar onderdelen van het rapport met

⁷ In Lima-rapport is de *episkope* tot op grote hoogte het 'toezicht houden' op het leven van de kerk (vgl. de toelichting na A.14), is het ook mogelijk dit begrip te verstaan als het hebben van de verantwoordelijkheid om passende initiatieven te nemen (of te faciliteren) voor het op gang blijven van het leven van de kerk in *leitourgia*, *martyria* en *diakonia*, zo in ieder geval Urs von Arx, 'Wat maakt de Kerk katholiek? Perspectieven voor een oud-katholiek antwoord,' *Perspectief* 2013:20 (2013), 3-27.

Het vuur brandend houden¹

Rencensie

Em. prof. dr. Jan Jacobs

Op 13 december 1985 hield prof. dr. Walter Goddijn (1921-2007) zijn afscheidsrede als hoogleraar in de sociologie van godsdienst en kerk aan de Theologische Faculteit Tilburg. In deze rede, getiteld 'Variaties in kerkelijk leiderschap' betoogde hij onder meer dat het tot de taak van bisschoppen behoort te voorkomen, 'dat de haard belangrijker wordt dan het vuur van de oorspronkelijke religieuze ervaring.' Aan deze zinsnede moest ik denken tijdens het lezen van deze goed geschreven biografie van Antonius Jan Glazemaker die van maart 1982 tot februari 2000 de aartsbisschoppelijke zetel van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland bezette. Als aartsbisschop van Utrecht bekleedde hij gedurende deze periode ook het voorzitterschap van de Internationale - Oud-Katholieke - Bisschoppenconferentie (IBC), de hoogste instantie binnen de zogeheten Unie van Utrecht die sinds 1889 bestaat. Deze beide aspecten uit Glazemakers werkzame leven worden in dit levensverhaal op even zorgvuldige als boeiende wijze voor het voetlicht gebracht. En dan blijkt dat het hem inderdaad allereerst te doen was om het vuur brandend te houden. Voor Glazemaker werd dat vuur gevoed door zijn geloof in een 'God die groter is dan ons hart', een tekst ontleend aan de Eerste Brief van de apostel Johannes die hij als zijn wapenspreuk koos bij zijn wijding op 8 december 1979 tot – titulair – bisschop van Deventer. Vanaf die datum ging hij deel uitmaken van het bisschoppencollege en kreeg hij ook een aantal eigen bisschoppelijke taken. Ruim twee jaar later, op 6 februari 1982 volgde zijn keuze tot residerend aartsbisschop van Utrecht. Aan zijn bisschopsbenoeming ging een loopbaan vooraf, die vrijwel geheel in het teken stond van het parochiepastoraat: eerst in Leiden (van september 1956 tot augustus 1963) en vervolgens in het veel grotere IJmuiden (van september 1963 tot voorjaar 1980). Zijn ambt als bisschop van Deventer combineerde hij vanaf augustus 1980 tot februari 1982 met het pastoraat in Arnhem, een

---

¹ Deze recensie verscheen eerder in Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis 24(2021)2,84-85.

uitgesproken diasporaparochie. Op elk van die drie pastorale plekken stak hij veel energie in een vernieuwing van de liturgie en in een versterking van de oecumenische bewustwording ter plaatse.

Van de in totaal dertien hoofdstukken die dit boek telt, zijn er vijf direct gewijd aan de levensloop van Antoon -Teus - Glazemaker (2, 3, 5, 6 en 12). Twee hoofdstukken (1 en 4) handelen over de vroegere en meer recente geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk, vooral in organisatorisch opzicht. In de overige zes, thematisch opgebouwde hoofdstukken gaat de auteur op zoek naar de sturing die Glazemaker als aartsbisschop heeft gegeven aan een aantal belangrijke verworvenheden van de Oud-Katholieke Kerk, waarbij zij vooral oog heeft voor de soms heel subtiele wijze waarop hij dat gedaan heeft. Die verworvenheden hebben achtereenvolgens betrekking op de vernieuwing van de liturgie; de besluitvorming ten aanzien van pastoraal-ethische vragen rond echtscheiding, homoseksualiteit en euthanasie; de omgang van de kerk met sociale en politieke vragen in de Nederlandse samenleving; het functioneren van de IBC; en de toelating van vrouwen tot het drievoudige ambt van diaken, priester en bisschop. Met name bij het besluitvormingsproces rond laatstgenoemd vraagstuk dat tijdens zijn hele ambtsperiode speelde en op 18 september 1999 leidde tot de eerste priesterwijding van een vrouw in de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, moest Glazemaker uiterst voorzichtig manoeuvreren, nationaal maar vooral internationaal als voorzitter van de IBC. Zo moest hij alle zeilen bijzetten om te voorkomen dat dit internationale samenwerkingsverband van bisschoppen en lidkerken zou uiteenvallen.

Lydia Janssen die van professie juriste is, heeft voor deze ook in oecumenisch opzicht belangrijke studie geput uit een groot aantal gedrukte en ongedrukte bronnen. Zij kreeg inzage in alle relevante, in beginsel nog gesloten archiefbestanden van de Oud-Katholieke Kerk en heeft tussen 9 februari 2018 en 13 juli 2020 met een veertigtal personen die op enigerlei wijze persoonlijk met Glazemaker te maken hebben gehad, een of meer gesprekken gevoerd en/of mailcontact gehad. Met Glazemaker zelf heeft zij echter nooit inhoudelijk over haar project gesproken. Of hij nog weet heeft gehad van het feit dat een medeparochiane van hem plannen had om hem tot haar onderzoeksobject te maken, valt uit het Voorwoord bij deze biografie niet af te leiden.

In haar boek verwijst de auteur enkele keren naar Glazemakers contacten met die andere aartsbisschop van Utrecht, wiens St. Catharinakathedraal op loopafstand gelegen is van de St. Gertrudiskathedraal van aartsbisschop Glazemaker. Bedoeld is dan niet kardinaal Ad Simonis, maar diens voorganger Johannes Willebrands die van januari 1976 tot december 1983 de rooms-katholieke zetel van Utrecht bezette. Op basis van eigen onderzoek heb ik kunnen achterhalen dat zij elkaar voor het eerst ontmoet hebben in 1960. Dat gebeurde tijdens een bijeenkomst van een delegatie van de International League for Apostolic Faith and Order (ILAFO) waarvan de Oud-Katholieke Kerk van Nederland lid was, met een vertegenwoordiging van de Katholieke Conferentie voor Oecumenische Vragen op het grootseminarie Warmond van 25 tot 29 april van dat jaar. Willebrands was toen nog net directeur van het Warmondse filosoficum, maar ook uitvoerend secretaris van de Katholieke Conferentie. Glazemaker die toen pastoor was in Leiden, nam aan deze bijeenkomst deel samen met zijn Amsterdamse collega Cor Tol en zijn Haagse collega Marinus Kok. (Vgl. p.75 van de biografie en ook de toespraak van Willebrands bij het afscheid van Marinus Kok als aartsbisschop van Utrecht op 29 december 1981 in de bundel *Kracht in zwakheid van een kleine wereldkerk*, p.207-208). Janssen maakt geen melding van het feit dat Glazemaker zijn 'vaderlijke leraar in oecumenicis', kardinaal Willebrands op 8 februari 1996 (Willebrands was toen al lang geen president meer van de Pauselijke Raad voor de Bevordering van de Eenheid der Christenen) in de St. Gertrudiskathedraal het St. Maartenskruis omhing vanwege 'diens volhardend streven de verhouding tussen de Oud-Katholieke Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk te verbeteren en een open gesprek gaande te houden.'

Het is jammer dat dit toch zo fraai uitgegeven boek nogal wat drukfouten en andere kleine onnauwkeurigheden bevat. Slordig is dat waar op p.81 wordt vermeld dat Angela Berlis in 1988 tot diaken werd gewijd en op 27 mei 1996 de priesterwijding ontving, op p.353 voor deze opeenvolgende wijdingen de – onjuiste – jaartallen 1996 en 1998 worden opgevoerd (zie ook p.364 en nog eens – ten overvloede – p.377). Ook ontgaat mij waarom de auteur op p.368 bij een viertal vragen in een peiling rond de toelating van vrouwen tot het drievoudig ambt driemaal van een 'nee' spreekt, terwijl de vraag of vrouwen kunnen worden gewijd gelet op onze visie op het ambt, volgens mij met een 'ja' werd beantwoord. Maar

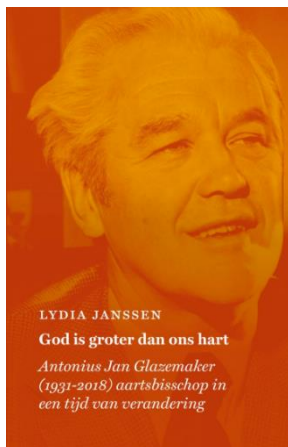
dit alles neemt niet weg dat Antonius Jan Glazemaker met deze biografie een bijzonder goed getypeerd 'tweede leven' heeft gekregen. (Jan Jacobs).

God is groter dan ons hart

Antonius Jan Glazemaker (1931-2018), aartsbisschop in een tijd van verandering

Auteur: Lydia Janssen

Lydia Janssen schreef in 'God is groter dan ons hart' de biografie van Antonius Jan Glazemaker (1931-2018). Als pastoor, bisschop van Deventer en vooral als aartsbisschop van Utrecht speelde Glazemaker een belangrijke rol in de ontwikkelingen van de Oud-Katholieke Kerk tussen 1950 en 2000. Hoe lukte het hem om de besluitvorming over heikele onderwerpen zoals het wijden van vrouwen tot priester, het zegenen van homoseksuele relaties en de modernisering van de liturgie zo te laten verlopen dat polarisatie werd voorkomen? Zat hem dat alleen in zijn bestuursstijl of had het ook te maken met zijn Godsbeeld? Op zoek naar het antwoord op deze vragen sprak de auteur met talloze betrokkenen en deed ze uitvoerig archiefonderzoek.

Lees het gratis fragment

KokBoekencentrum
 UITGEVERS | UTRECHT

Architect van de mondiale katholieke oecumene¹

Naar aanleiding van een recent verschenen biografie van Johannes kardinaal Willebrands

Em. prof. dr. Jan Jacobs

Inleiding

Johannes Willebrands. Een leven in gesprek, 1909-2006 heet de biografie die de Vlaamse theoloog en kerkhistoricus Karim Schelkens in december 2020 publiceerde. Wie was deze Johannes Willebrands? Die vraag zal menigeen zich stellen, wanneer zijn oog valt op de weinig zeggende titel van dit fraai uitgegeven 607 pagina's tellend boekwerk, nog exclusief een deels in kleur uitgevoerd fotokatern van 24 pagina's. Ook de omslagfoto met daarop een minzaam lachende oude heer in zwart pak met priesterboord zal niet meteen herkenning oproepen. De achterflap levert meer informatie op. Gesproken wordt van een 'Utrechtse kardinaal die net geen paus werd'. Of deze typing afkomstig is van de auteur, mag betwijfeld worden zoals nog zal blijken. Maar met de aanduiding 'Utrechtse kardinaal' krijgt Johannes – Jo – Willebrands wel een eigen plek in een reeks van vijf naoorlogse aartsbisschoppen van Utrecht, die op zeker moment ook allemaal kardinaal zijn geworden. Achtereenvolgens zijn dat Jan de Jong (1885-1955), Bernard Alfrink (1900-1987), Jo Willebrands (1909-2006), Ad Simonis (1931-2020) en Wim Eijk. Laatstgenoemde, geboren in 1953, aartsbisschop sinds 26 januari 2008 en kardinaal vanaf 18 februari 2012, is nog in functie. Alhoewel Schelkens zelf stelt dat hij met zijn biografie geen leemte wil vullen tussen Willebrands' voorgangers De Jong en Alfrink enerzijds en zijn opvolger Simonis anderzijds (p. 490), lijkt het nuttig zijn levensbeschrijving te spiegelen aan de eerder verschenen biografieën van de drie laatstgenoemden. Die van Alfrink en

---

¹ Dit artikel verscheen reeds eerder in *Collationes*, Tijdschrift voor Theologie en Pastoraat 51(2021)3,355-363. De redactie verleende toestemming voor publicatie in *Perspectief*.

Simonis heeft hij zelf trouwens ook geraadpleegd. Na een globale kennismaking met die levensverhalen volgt in dit besprekingsartikel een introductie tot Schelkens' knappe studie met speciale aandacht voor Willebrands' Utrechtse periode. Afgesloten wordt met een eigen terugblik op enkele aspecten uit het leven van deze kardinaal.

1. Drie Utrechtse kerkleiders bijgezet in de geschiedenis

Al in het voorjaar van 1956, dus nog geen jaar na diens overlijden op 8 september 1955 publiceerde de (rechts)historicus H.W.F. Aukes zijn even hagiografische als barokke levensverhaal van kardinaal Jan de Jong, getiteld *Kardinaal De Jong*, 569 pagina's dik. Kerkhistoricus De Jong was van 8 februari 1936 tot aan zijn overlijden aartsbisschop. Vanwege zijn moed en onverzettelijkheid jegens de Duitse bezetter tijdens de oorlogsjaren werd hij op 23 december 1945 door paus Pius XII tot kardinaal benoemd. Toen was zijn gezondheidstoestand na een hersenbloeding in november 1942 en de gevolgen van een zware hersenschudding, opgelopen bij een auto-ongeluk in juli 1944 al wankel. Toch duurde het nog tot 28 mei 1951 alvorens hij de daadwerkelijke uitoefening van zijn bischopsambt noodgedwongen overdroeg aan een coadjutor. Dat werd Bernard Alfrink die met ingang van die datum 'toegevoegd werd aan de zetel van Utrecht', dus zonder recht van opvolging.

Aukes kon voor zijn verhaal dat bijna voor de helft gewijd is aan het optreden van De Jong tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruik maken van een beperkt aantal dossiers uit het archief van het aartsbisdom. Meer informatie putte hij uit brieven van De Jong aan zijn familie. Maar zijn belangrijkste bron werd gevormd door de mondeling verkregen informatie van De Jong zelf alsook van enkele naaste familieleden. Daarnaast waren er de informatie, afkomstig van Jan Geerdinck, tijdens de oorlogsjaren eerste secretaris en toen ook al medebestuurder van het aartsbisdom alsmede de inlichtingen, verkregen van een groot aantal andere, deels met name genoemde tijdgenoten. Echt systematisch archiefonderzoek heeft Aukes getuige ook zijn uiterst summiere notenapparaat echter niet kunnen verrichten. Zijn bisschoppelijke privé-correspondentie had De Jong kort vóór zijn vertrek uit het bisschopshuis in juni 1951 trouwens laten vernietigen.

Aukes' boek is in alle opzichten een product van 'het rijke roomsche leven' waarin De Jong als 'prins der kerk' een hoofdrol krijgt toegewezen. Dit beeld krijgt enige nuancering in de beknoptere en meer evenwichtige levensschets die de kerkhistoricus T.H.M. (Ton) van Schaik in 1996 publiceerde onder de titel *Aartsbisschop in oorlogstijd: een portret van kardinaal De Jong (1885-1955)*. Die titel verraadt dat de oorlogsperiode ook in dit boek de meeste aandacht krijgt. En datzelfde is het geval in de biografie *Kardinaal De Jong. Heldhaftig en behoudend* van de voormalige huisarts Henk van Osch, die in 2016 verscheen. En terecht, want hoewel heldhaftigheid hem niet was aangeboren, heeft de studeerkamergeleerde Jan de Jong zich tijdens de Oorlog ontpopt als de onbetwiste leider van het verzet van de katholieke kerk tegen de bezetter. Maar daarmee was hij nog geen krachtige bestuurder, noch voordien noch nadien.

In 1997 publiceerde de al genoemde Ton van Schaik *Alfrink. Een biografie* met een omvang van 575 tekst- en 24 fotopagina's. Ook Bernard Alfrink was een wetenschapper. Vanaf najaar 1945 tot aan zijn benoeming tot coadjutor van De Jong had hij exegese van het Oude Testament gedoceerd in Nijmegen. Zijn benoeming tot aartsbisschop volgde op 3 november 1955. Op 28 maart 1960 werd hij door Joannes XXIII tot kardinaal gecreëerd. Anders dan bij De Jong was dit geen 'beloning' voor eerder betoonde geestelijke moed en kracht, doch eerder een 'krediet-benoeming'. Maar die werd in de jaren nadien ook waargemaakt. Want waar De Jong altijd primair aartsbisschop van *Utrecht* is gebleven, profileerde Alfrink zich, eenmaal tot kardinaal benoemd, steeds meer als het hoofd van het *Nederlands* episcopaat, de *primus inter pares*, vanaf 1968 geformaliseerd in het voorzitterschap van de Nederlandse bisschoppenconferentie. Ook manifesteerde hij zich tijdens het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) als een invloedrijke vertegenwoordiger van het *wereld*episcopaat. Maar na 1970 speelde hij op dat niveau geen rol van betekenis meer. Voor de centrale kerkelijke instanties in Rome had hij trouwens al eerder afgedaan. Nadat hem in juli 1975 op nogal abrupte wijze ontslag was verleend als aartsbisschop, kwam de ondersecretaris van de Congregatie voor de Bisschoppen hem op 19 december persoonlijk mededelen dat kardinaal Willebrands op 6 december was benoemd tot zijn opvolger.

Van Schaik kreeg voor zijn onderzoek toegang tot een aantal archiefbestanden die al vóór 1997 waren overgebracht naar het toenmalige Rijksarchief Utrecht. In archivalia die toen

nog berustten op het aartsbisdom kreeg hij geen inzage. Wel mocht hij archiefbestanden inzien op een negental andere archiefplaatsen. Gedrukte bronnen waren er echter in overvloed. Bovendien kon hij juist zoals Aukes beschikken over schriftelijke informatie van in zijn geval een zestal zegslieden alsmede van mondeling of telefonisch verkregen informatie van niet minder dan 58 personen. Met Alfrink zelf heeft hij driemaal gesproken, maar diens informatie had niet direct betrekking op het eigen leven en werken van de kardinaal. Op basis van al dit materiaal schreef Van Schaik een mooi portret van de man die wel eens genoemd is de intelligentste Nederlandse kerkleider van na de Oorlog.

In december 2014 publiceerde de historicus en publicist Ton Crijnen zijn *Kardinaal Ad Simonis. Kerkleider in de branding. Een biografie*. Dit met veel vaart geschreven levensverhaal telt in totaal 607 pagina's. De nieuwtestamenticus Simonis, die anders dan zijn drie voorgangers nooit als (seminarie)professor gedoceerd heeft, was op 20 maart 1971 ten behoeve van het bisdom Rotterdam door kardinaal Alfrink bisschop gewijd. Op 27 juni 1983 verhuisde hij als aartsbisschop-coadjutor met recht van opvolging naar het Utrechtse, waar kardinaal Willebrands toen nog zetelde. Op 3 december 1983 volgde hij hem daadwerkelijk op. Zijn kardinaalscreatie, bijna een vanzelfsprekendheid met drie voorgangers in die rang, vond plaats op 25 mei 1985. Maar dat maakte hem, anders dan de titel van deze biografie lijkt te suggereren, nog niet tot een echt krachtige kerkbestuurder. Dat is hij ook nooit geworden. 'Ik heb nooit staan te popelen om bisschop te worden, ik was met veel liefde parochiepriester gebleven', heeft hij zelf eens gezegd. En dat was geen uiting van valse bescheidenheid. Het moet voor hem een opluchting zijn geweest, dat hij op 26 januari 2008 als aartsbisschop plaats kon maken voor Wim Eijk.

Vanuit methodisch oogpunt wijkt deze onaffe biografie drastisch af van die van De Jong en Alfrink. Dat onaffe was niet alleen een gevolg van het feit dat Simonis de verschijning van zijn levensverhaal nog bijna zes jaar heeft overleefd. Het hing vooral samen met het gegeven dat Crijnen voor zijn onderzoek geen inzage kreeg in de archieven van de bisdommen Rotterdam en Utrecht en ook niet in die van de Nederlandse kerkprovincie en die van het Vaticaan. En dus moest hij zich vooral op orale bronnen baseren. Bijna 70 personen zijn door hem geïnterviewd met als belangrijkste kardinaal Simonis zelf. Met hem voerde Crijnen tussen 8 september 2009 en 4 juli 2014 niet minder dan dertig langdurige gesprekken waarvan de inhoud vaak direct in dit boek doorklinkt. Crijnens biografie

krijgt daardoor soms het karakter van een autobiografie, zij het opgetekend door een zeer alerte onderzoeksjournalist.

2. De Willebrands-biografie van Karim Schelkens

Toen Crijnen in december 2014 zijn Simonis-biografie publiceerde, was Karim Schelkens al ruim twee jaar bezig met zijn onderzoek naar leven en werken van de op 2 augustus 2006 overleden Johannes Willebrands. Maar hij heeft zijn 'onderzoeksobject' anders dan de biografen van De Jong, Alfrink en Simonis dus nooit persoonlijk ontmoet, laat staan kunnen interviewen. Hij heeft hem dus ook nooit kunnen vragen hoe anderen met zijn nalatenschap zijn omgegaan, hoe hij als kardinaal in ruste de actuele doorwerking van zijn decennialange oecumenische inzet bezag. Want aan zijn bekommernis op dit terrein dankt Willebrands zijn bekendheid, zowel binnen als buiten de Catholica. Ook heeft hij niet met hem kunnen spreken over hoe het was om als priester uit het Haarlemse benoemd te worden tot aartsbisschop van Utrecht gezien de vanouds bestaande animositeit tussen de geestelijken van beide bisdommen. Niet voor niets gold het aartsbisdom voor veel Haarlemse priesters als het 'boerenbisdom'. En dat wist men in het Utrechtse drommelsgoed. Maar profiterend van enkele gunstige omstandigheden, heeft Schelkens veel andere vragen wel kunnen beantwoorden. Zo kreeg hij, anders dan Aukes, Van Schaik en Crijnen vrijwel onbeperkt toegang tot een groot aantal archiefbewaarplaatsen en vrijwel alle relevante archiefbestanden, waaronder de Willebrands-archieven van het aartsbisdom Utrecht, het Centrum voor Conciliestudie in Leuven en het Monastère Chevetogne in Chevetogne. Voorts kon hij met 28 tijdgenoten van de kardinaal spreken. En ook kon hij beschikken over enkele voorstudies, speciaal samengesteld ten behoeve van dit biografieproject zoals de kritisch ingeleide heruitgave van Willebrands' filosofische dissertatie over *De denkleer van kardinaal Newman* uit 1937 door Henk Witte en hemzelf in 2013; de onder redactie van Adelbert Denaux en Peter de Mey uitgegeven uiterst belangrijke bundel *The Ecumenical Legacy of Johannes Cardinal Willebrands* in 2012 met daarin een bijna volledige bibliografie van Willebrands' publicaties; en de door Adelbert Denaux geredigeerde bundel *De Nederlandse jaren van Johannes Willebrands, 1909-1960* in 2015. Aan laatstgenoemde bundel leverde Schelkens zelf ook een bijdrage.

Wanneer gesproken wordt over 'de Nederlandse jaren' van Willebrands gaat het overigens niet alleen om de periode 1909-1960 maar ook om de jaren 1976-1983, toen hij aartsbisschop van Utrecht was. Maar toen moest het aartsbisdom zijn bisschop wel delen met 'de pan-orthodoxie, de lutheranen, de Wereldraad van Kerken, de kopten en de anglicanen', aldus Toon Vermeulen (1924-2014) die in die periode zijn vicaris-generaal was. Vermeulen had hier nog wel een aantal andere kerken en kerkelijke gemeenschappen aan kunnen toevoegen zoals uit Schelkens' biografie blijkt. Schelkens wilde Willebrands echter niet primair beschrijven als aartsbisschop van Utrecht en hoofd van de Nederlandse kerkprovincie. Vandaar zijn opmerking dat zijn biografie geen poging is om de leemte in het rijtje De Jong, Alfrink en Simonis te vullen. Zonder dat hij dat expliciet zegt, geldt dat de eigenlijke rode draad in zijn boek wordt gevormd door Willebrands' rol in de wereld van de mondiale oecumene. Die begon met een leerschool in Nederland als eerste voorzitter van de Sint Willibrord Vereniging (1948-1960), zijn deelname aan de interconfessionele theologische gesprekken in de zogenoemde Larense kring (1949-1960) en zijn functie als eerste bisschoppelijk gedelegeerde voor het oecumenisch werk in Nederland (1958-1960). Vervolgens en in de tijd deels samenvallend met zijn voorgaande activiteiten waren er, maar nu in Europees verband, zijn taken als secretaris van de Katholieke Conferentie voor Oecumenische Vragen (1952-1963/1965). Die werden in juni 1960 gevolgd door zijn werkzaamheden, - nu op het niveau van de mondiale of universele kerk -, als uitvoerend secretaris van het Secretariaat ter Bevordering van de Eenheid der Christenen en na het overlijden van Augustin kardinaal Bea op 16 november 1968, door zijn rol als voorzitter, c.q. president van dit Secretariaat vanaf 12 april 1969. Dat bleef hij tot enkele maanden na de viering van zijn tachtigste verjaardag op 4 september 1989 (1960-1989).

Aan de zo juist geschetste gang van Willebrands door de geschiedenis van de katholieke oecumene kan een periodiseringsschema voor zijn biografie worden ontleend. Schelkens koos echter voor een iets andere fasering. Hij onderscheidt drie tijdvakken in het leven van Willebrands: 1909-1940; 1940-1962; en 1962-1989. Aan elk tijdvak wijdt hij een deel van zijn boek. In deel I komen zijn familiegeschiedenis en vervolgens zijn jeugd- en vormingsjaren in Nederland en in Rome aan de orde tot en met zijn kapelaanschap in Amsterdam. In deel II wordt onder de toepasselijke titel 'De ontdekking van de dialoog' de periode vanaf zijn professoraat in Warmond tot de opening van het Tweede Vaticaans Concilie op

11 oktober 1962 beschreven. Het belangrijke deel III, getiteld 'De euforie voorbij', een titel die zeker niet het gehele tijdvak dekt, beslaat de jaren van het concilie met zijn bisschopswijding door Paulus VI op 28 juni 1964 en zijn kardinaalscreatie op 28 april 1969 tot zijn terugtreden als 'presidente' van het Secretariaat (vanaf 1988 de Pauselijke Raad) voor de Eenheid in december 1989. Binnen dit deel waarin de curiale loopbaan van Willebrands centraal staat, worden ook zijn taken als aartsbisschop van Utrecht en als voorzitter van de Nederlandse bisschoppenconferentie besproken. Tenslotte volgt een 'Uitgeleide' van niet meer dan zeven pagina's met de fraaie titel 'Leven als herinnering' waarin de laatste zestien jaar van Willebrands' leven, eerst nog in Rome en vanaf 1997 in Denekamp aan de orde komen (1989-2006). Jammer is dat Schelkens aan dat 'Leven als herinnering' bij wijze van evaluatieve terugblik geen eigen 'Herinnering aan een leven' heeft toegevoegd zoals Van Schaik dat in zijn Alfrink-biografie onder de titel 'Een onverslijtbare autoriteit' wel heeft gedaan.

3. Het Utrechtse intermezzo

Zoals gezegd schenkt Schelkens in deel III van zijn biografie ook aandacht aan de taken die kardinaal Willebrands tussen 21 januari 1976 en 8 december 1983 naast zijn voorzitterschap van het Secretariaat vervulde als aartsbisschop van Utrecht en voorzitter van de Nederlandse bisschoppenconferentie. Hij doet dat in de hoofdstukken 15 en 16, die overigens vooral handelen over de problemen waarmee Willebrands in deze jaren in de Nederlandse kerk werd geconfronteerd. Het hieraan voorafgaande hoofdstuk 14 bevat bij wijze van voorspel een soms heel suggestieve beschrijving van enkele door conflicten beheerste ontwikkelingen in katholiek Nederland vanaf de aankondiging van een (kerk)provinciaal concilie in december 1965 tot de poging van paus Paulus in november 1975 om bisschop Simonis als Nederlands lid in het Eenheidssecretariaat benoemd te krijgen. Hoogtepunten, maar in feite dieptepunten uit de periode 1976-1983 waren het Ad limina-bezoek van de Nederlandse bisschoppen in november 1977 en de Bijzondere Synode van de Nederlandse Bisschoppen in januari 1980. Bij dat eerste bezoek aan Rome was paus Paulus VI de belangrijkste tegenspeler, bij het tweede Johannes Paulus II. Schelkens laat duidelijk uitkomen dat kardinaal Willebrands aan geen van beide bijeenkomsten een goed gevoel heeft overgehouden. Ter illustratie citeert hij uit een bijna wanhopige en

nooit beantwoorde brief van de kardinaal aan Johannes Paulus, gedateerd 6 april 1981 (p. 419-420).

Veel terughoudender is Schelkens over het verloop van de twee pausverkiezingen in 1978, althans over de uitkomsten ervan voor 'papabile Willebrands' (p. 383-385 en de eindnoten 55 t.e.m. 60 op p. 573). Naar latere uitlatingen van de kardinaal zelf dienaangaande verwijst hij niet. Zo zegt Willebrands in november 1997, wanneer hij door een Nederlandse journalist wordt geconfronteerd met het gerucht dat hij tijdens het conclaaf in oktober 1978 met 111 kiesgerechtigde kardinalen in de zesde stemming als een van de vier overgebleven kandidaten twintig stemmen zou hebben gekregen: 'Ik weet niet in hoeverre jij over die geruchten bent ingelicht (...) en ik hoef daar geen antwoord op te geven'. En in het najaar van 1999 laat hij eveneens in een interview noteren: 'Er wordt altijd gevraagd of je het accepteert. Dus dan kun je nog nee zeggen'.

Mogelijk heeft Schelkens deze interviews, in het *Katholiek Nieuwsblad* en in de 67^e *Bundel West-Friesland Oud en Nieuw* niet gezien. Manco's en foutjes zijn in een zo rijke studie als de zijne trouwens bijna onvermijdelijk. Zo waren Willebrands' ouders Herman en Aafje bij hun huwelijk op 19 augustus 1908 geen 22, maar 24 jaar oud: als beider geboortejaar wordt namelijk 1884 opgevoerd (vgl. p. 9 met p. 20). En waar eerst sprake is van een gezin met uiteindelijk elf kinderen, noemt Schelkens er uiteindelijk maar negen, terwijl twee van hen ook nog eens kort na hun geboorte zijn overleden (p. 29-30, zie ook de foto op p.103). Voorts wordt de opening van het Pastoraal Concilie op 27 november 1966 in Noordwijkerhout gesitueerd (p. 351), terwijl dat concilie toen van start ging met een eucharistieviering in alle zeven Nederlandse kathedralen en een preek van kardinaal Alfrink in de Sint-Catharinakathedraal in Utrecht. De eerste ontmoeting van Willebrands als net benoemd aartsbisschop met zijn voorganger op 3 februari 1976 op de Utrechtse Maliebaan wordt door Schelkens als een kil gebeuren geschetst (p. 370). Maar de kapucijn Piet Vriens, eerste secretaris-generaal van de Nederlandse kerkprovincie en als zodanig een van de naaste medewerkers van Alfrink en later ook van Willebrands, geeft in zijn *Herinneringen aan kardinaal Alfrink* een totaal ander verslag van dat 'ontroerende' contact, 'waarbij die twee – toch oude mannen – elkaar in de armen vielen'. Vriens (1928-2004) die tot 1 oktober 1980 ook voorzitter was van de Beleidsadviescommissie van de Bisschoppenconferentie, blijft bij Schelkens trouwens nagenoeg geheel buiten beeld. Mijns inziens

ten onrechte, omdat Willebrands' verhuizing naar Utrecht vooral bedoeld was om de verdeeldheid binnen de bisschoppenconferentie teniet te doen en daarin was ook aan Vriens een niet onbelangrijke rol toebedeeld. Maar deze en andere feilen nemen niet weg dat Schelkens met deze biografie een geweldige prestatie heeft geleverd waarin 'life and times' van een groot man heel zorgvuldig met elkaar verbonden worden.

4. Een leven in de mondiale katholieke oecumene

Kerkscheidingen zoals die tussen Oost en West, maar ook die binnen het westerse christendom blijken taai. Ze te willen opheffen vraagt veel binnenkerkelijke mobilisatiekracht en een brede, de eigen traditie overstijgende oecumenische blik, gebaseerd op een groot geloof in de kracht en inspiratie van de Heilige Geest. Toen ik kardinaal Willebrands tijdens de viering van 50 jaar Sint Willibrord Vereniging op 12 juni 1998 in 's-Hertogenbosch het eerste exemplaar van mijn boek *Nieuwe visies op een oud visioen. Een portret van de Sint Willibrord Vereniging 1948-1998* mocht overhandigen, typeerde ik hem als 'de architect van de mondiale katholieke oecumene'. Hij was met die typering verguld. Eerder had hij mij al eens toevertrouwd dat te vaak de nadruk was gelegd op zijn rol als priester-diplomaat en op zijn kwaliteiten op het terrein van het 'diplomatiek oecumenisme'. Maar daardoor dreigde de plaats van de theologie en het werk van de theologen in de oecumenische beweging, in elk geval in de beeldvorming in de verdrinking te raken. Volgens Willebrands was het theologisch onderzoek onder bijstand van de Heilige Geest Gods voornaamste werktuig geweest voor de groei van de eenheid in geloof tussen de christenen.

Willebrands zag zichzelf overigens niet direct als een reflexief theoloog, maar inderdaad eerder als een architect: ontwerper én uitvoerder van de zogenoemde 'klassieke oecumene'. Hierin wordt middels – theologische – dialooggesprekken tussen kerken wederzijds begrip gecreëerd als eerste stap naar (meer) eenheid tussen die kerken. Daarbij bleef hij volledig vasthouden aan zijn katholiek kerkverstaan. Dat wordt bepaald door een geloof in Gods aanwezigheid in kerk, ambt en sacrament zoals gestalte krijgend in de katholieke kerk, gereguleerd door het kerkelijk leergezag. Wanneer geloofsgenoten dat kerkbegrip relativeerden haakte Willebrands af. Daarom bleef hij ook weg bij de viering van het veertigjarig bestaan van de Sint Willibrord Vereniging op 7 april 1989, tot groot ongenoegen

van het toenmalige bestuur. Enkele weken tevoren was hij wel aanwezig geweest bij de viering van het veertigjarig jubileum van de Bossche-Betuwe kring. Hij had er een doorwrocht betoog gehouden over de dialoog tussen Rome en Genève, waarin hij voortbouwde op de rede die hij op 20 augustus 1988 in Amsterdam had gehouden tijdens de herdenking van 'Veertig jaar Wereldraad van Kerken'. Juist zoals bij de viering van vijftig jaar Sint Willibrord Vereniging in 1998 benadrukte hij ook hier dat de oecumenische beweging en het besef van eenheid een gave Gods is aan heel de christelijke wereld van de twintigste eeuw. Tegelijkertijd was hij van oordeel dat de bezettingsjaren en de vervolging door de nazi's aan het zoeken naar eenheid onder de christenen in elk geval in Nederland een nieuwe impuls had gegeven. Hierover schrijft Schelkens ook (p. 121). Mij liet de kardinaal in 1991 weten: 'Katholieken en protestanten, priesters en dominees ontmoetten elkaar in de Konzentrationslager. Zij leden en stierven om dezelfde reden: trouw aan de verkondiging van het Evangelie. (...) Mijn Europese reis samen met mijn vriend en geestverwant Frans Thijssen in augustus 1951 waaruit de Katholieke Conferentie voor Oecumenische Vragen is voortgekomen, was dan ook mede bedoeld om af te tasten of het getuigenis "usque ad sanguinem" ook in andere landen die onder het Naziregime hadden geleden, tot een nieuw gemeenschappelijk geloofsgetuigenis had geleid'.

Uit het voorgaande blijkt dat de magistrale biografie van Karim Schelkens uitnodigt tot meedenken en verder denken. Zelf schrijft hij dat vele feiten, namen en gebeurtenissen in zijn boek buiten beeld zijn gebleven (p. 490). Zo vermeldt hij niet dat op Willebrands' bureau in Denekamp portretfoto's stonden van zijn voorganger kardinaal Augustin Bea (1881-1968), de Russische metropoliet Nikodim (1929-1978) en de Joodse bekeerlinge Edith Stein (1891-1942). Drie zeer uiteenlopende persoonlijkheden die voor Willebrands klaarblijkelijk veel betekend hebben. Geen van drieën is bij Schelkens buiten beeld gebleven. Maar over hun precieze invloed op Willebrands is hij niet erg mededeelzaam. Maar zoals hij zelf zegt: 'Overall liggen andere verhalen' (p. 491). En die zullen ongetwijfeld ook nog wel eens geschreven worden.

Johannes Willebrands

Een leven in gesprek

Auteur: Karim Schelkens

Dr. J.Y.H.A. (Jan) Jacobs (*1946) is emeritus-hoogleraar kerk- en theologiegeschiedenis aan de Theologische Faculteit Tilburg en de Universiteit van Tilburg.

Ten behoeve van dit artikel besprak hij: Karim Schelkens, *Johannes Willebrands. Een leven in gesprek*. Amsterdam: Boom Uitgevers, 2020, 607 pp. + 24 pp. foto's ISBN 9789024431687.

Lees het gratis fragment

Boomgeschiedenis

*In maart 2021 is er een speciale Perspectief aan deze uitgave van Karim schelkens besteed.

Personalia

Dr. Eleonora Hof is predikant van de Verenigde Protestantse Kerk België in Ieper. Zij promoveerde in 2016 aan de PThU Amsterdam in postkoloniale theologie. In 2021 publiceerde samen met Collin Cornell de vertaling van het Bijbels ABC van K.H. Miskotte in het Engels. Ze publiceert rond thema's zoals gendergelijkheid en LHBTQ-rechten in de kerk, postkoloniale theologie en bijbelvertalen.

Annemarie Foppen, MA MSc is promovenda aan de faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Vanuit een religiepsychologisch perspectief doet zij empirisch onderzoek naar religieus leiderschap in geloofsgemeenschappen. Ook werkt ze als onderzoeker in een studie naar geestelijke verzorging voor mensen aan huis.

Em. prof. dr. Jan Jacobs (*1946) is emeritus-hoogleraar kerk- en theologiegeschiedenis aan de Theologische Faculteit Tilburg en de Universiteit van Tilburg.

Mgr. dr. Gerard de Korte is bisschop van 's-Hertogenbosch. Zijn wapenspreuk luidt: *Confidens in Christo* (In vertrouwen op Christus). Op 21 juni 2015 werd hij verkozen tot 'Theoloog des Vaderlands'.

Dr. Karim Schelkens (1977) studeerde aan de KU Leuven en de Canadese Universiteit Laval. Hij is auteur van een twintigtal boeken over het Tweede Vaticaans Concilie en specialiseert zich verder in religieuze biografie. Momenteel is Schelkens vicedecaan onderzoek aan Tilburg School of Catholic Theology.

Prof. dr. Peter-Ben Smit is aan de Universiteit Utrecht verbonden als bijzonder hoogleraar vanwege het Oud-Katholiek Seminarie en aan de Vrije Universiteit Amsterdam als hoogleraar Contextuele Bijbelinterpretatie. Van 2018-2021 was hij tevens hoogleraar systematische theologie en oecumenica aan de Universiteit Bern en gaf daar ook leiding aan het instituut voor oud-katholieke theologie. Van zijn hand verscheen onder meer *Old Catholic Theology: An Introduction* (Leiden: Brill, 2019) en onder zijn redactie: *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Een inleiding* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2018), tevens werkte hij mee aan de uitgave van: Herwig Aldenhoven, *Lex orandi, lex credendi. Beiträge zur liturgischen und systematischen Theologie in atkatholischer Perspektive* (ed. Urs von Arn i.s.m. Georgiana Huian en Peter-Ben Smit; Münster: Aschendorff, 2021).

Colofon

Perspectief is het Digitale Oecumenisch Theologische Tijdschrift (DOTT) van de Katholieke Vereniging voor Oecumene. ISSN 2588-9354

Perspectief wordt gekenmerkt door een drievoudige doelstelling:

- Reflectie** Perspectief biedt een platform van theologische reflectie op de vragen die in de oecumenische beweging leven. Ze biedt daartoe bijdragen van experts uit verschillende denominaties.
- Ruimte** Perspectief wil de ruimte zoeken en tonen waarin het oecumenisch gesprek vruchtbaar wordt. Het beoogt daarmee nieuwe perspectieven voor de toekomst van de oecumenische beweging te ontsluiten.
- Jongeren** Perspectief biedt jonge oecumenici de mogelijkheid te reflecteren op opgedane oecumenische ervaring en deze te laten weerklinken binnen de oecumenische beweging.

Perspectief verschijnt viermaal per jaar, en is gratis als digitaal tijdschrift te bekijken op de website van de Katholieke Vereniging voor Oecumene, of als PDF te downloaden. De eindredactie en de vormgeving worden verzorgd door het bureau van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

- Nieuwsbrief** Indien u op de hoogte gehouden wilt worden van de activiteiten van Perspectief kunt u zich voor de nieuwsbrief [hier aanmelden](#).
- Steunen** U kunt ons steunen door lid of donateur van onze vereniging te worden, of door een eenmalige bijdrage, zie hiervoor onze [website](#). De Katholieke Vereniging voor Oecumene is ANBI goedgekeurd.
- Redactie** drs. Geert van Dartel, prof. dr. Fred van Iersel, dr. Karim Schelkens, prof. dr. Peter-Ben Smit, drs. Leo van Leijsen, drs. Fokke Wouda, perspectief@oecumene.nl.

Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief wordt uitgegeven door de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

